

GYNAECEUM IOVENSE DALMATIAE - ASPALATHO

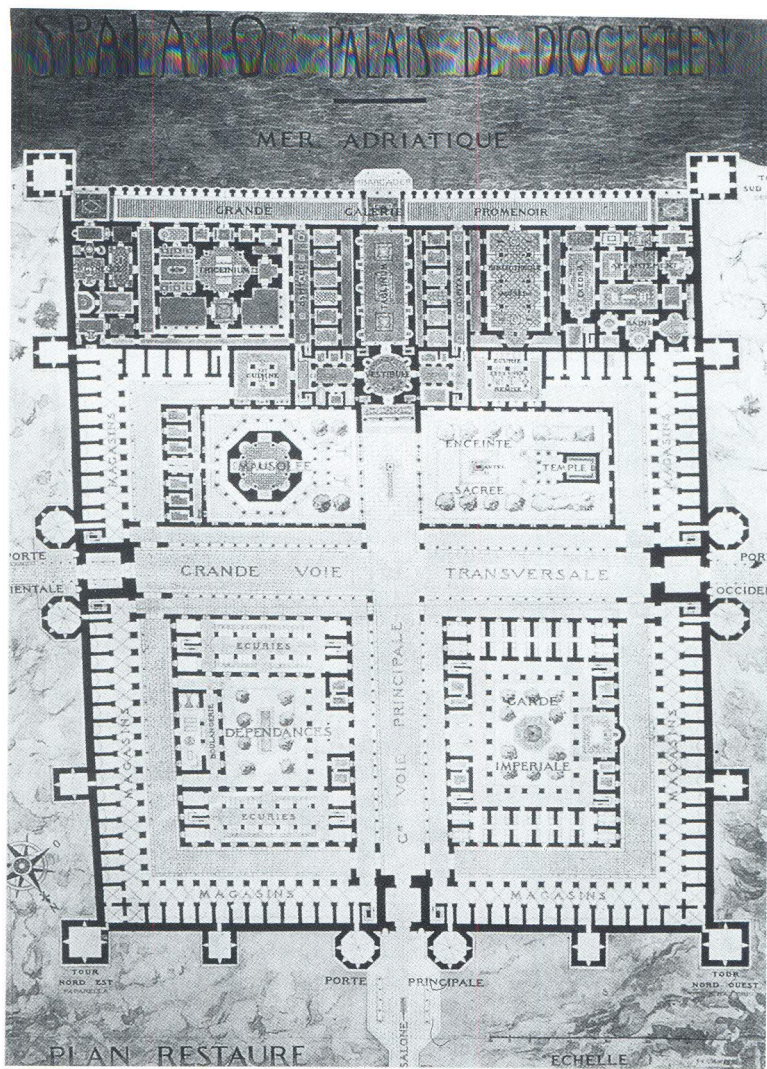
Joško Belamarić

UDK: 728.8 (497.5 Split "02/03")
Izvorni znanstveni rad
Joško Belamarić
Ministarstvo kulture
Konzervatorski odjel u Splitu

U studiji se, nasuprot uvriježenim mišljenjima, dokazuje da su blokovi sjevernog dijela Dioklecijanove palače bili izvorno projektirani i izvedeni za potrebe gineceja kojemu se u *Notitia Dignitatum* spominje nadstojnik (*Procurator gynaeccii Iovensis Dalmatiae - Aspalato*). Opskrbljivao ga je akvedukt kapaciteta 1500 l/sec. = 129.600 m³ na dan. Problem obilnog ispiranja riješen je odgovarajućim kanalizacijskim sistemom koji je postojao samo duž ulica sjevernog dijela Palače u kojem su se nalazili pogoni carskih tkaonica. Tehnologija je (uz sustav bazena arheološki uočenih u prizemlju Papićeve palače) uključivala sumporavanje, za što su bili na raspolaganju brojni izvori sumporne vode uz samu Palaču. Čitava građevina savršeno se uklapa u dugački niz tetrarhijskih javnih radova. Bila bi to izvorna, osnovna funkcija građevine u koju se Dioklecijan povukao nakon što je 305. g. bio prisiljen na abdikaciju.

Et quia Dalmatinus erat origine, nobilium edificium prope Salonam edificari iussit in modum urbis munitissime, quasi imperiale palatium, in quo templa facta sunt ydolorum Iouis, Asclepii, Martis, sicut apparet usque in hodiernum diem. In hoc edificio Diocletianus matrem suam habitare fecit tradens ei Salonam cum tota prouincia. Hoc scilicet edificium Spalatum dictum est a pellantheo, quod antiqui spaciosum dicebant palatium. Tako priča splitski kroničar Toma Arhidakon sredinom 13. st.¹ U znanstvenoj literaturi termin "grad" usputno je prvi spomenuo

¹ "Budući da je bio podrijetlom iz Dalmacije, zapovjedio je da se pored Salone sagradi još odličnija građevina u obliku utvrđenoga grada poput carske palače. U njoj su podignuti hramovi bogovima Jupiteru, Asklepiju, Marsu, što se još i danas vidi. U tu je građevinu Dioklecijan doveo svoju majku da u njoj živi, i predao joj je Salonu s cijelom provincijom. Nazvana je ta građevina *Spalatum* prema *pallantheum* kako su stari nazivali prostranu palaču." (Toma Arhidakon 2003, 16-18)

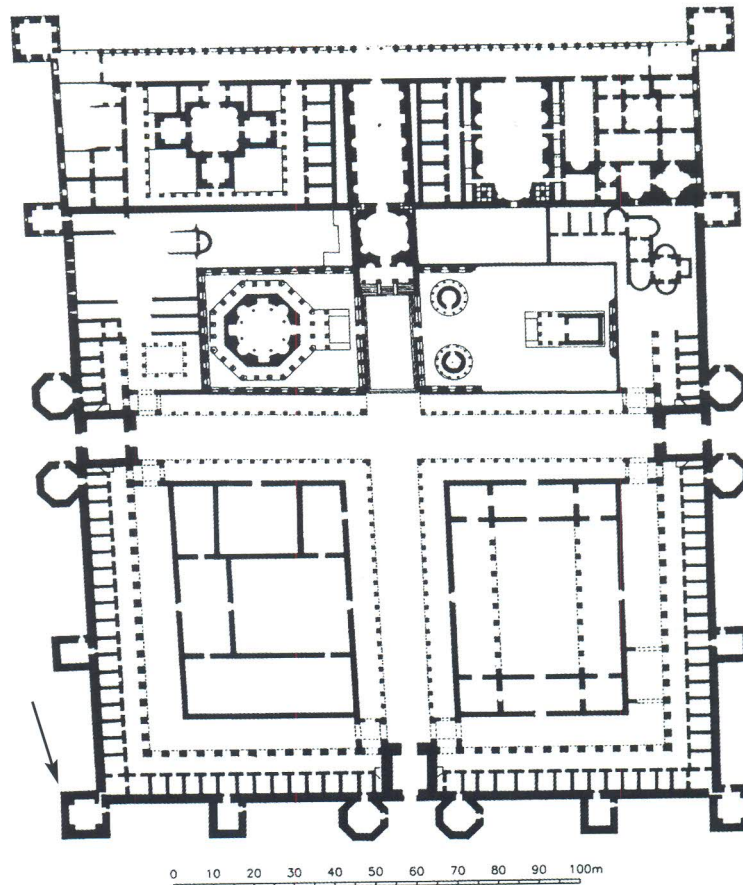

E. Hébrard, J. Zeiller (1912), Rekonstrukcija izvornog tlocrta Dioklecijanove palače (rezidencijalna zona naznačena je zatamnjeno; sjeverni blokovi su zamišljeni kao štale i prostori carske garde)

Lj. Karaman govoreći o počecima srednjovjekovnog Splita u Dioklecijanovoj palači, potom André Grabar u svom Martyriumu.² Noël Duval se pak u nizu svojih studija pita treba li Dioklecijanovu rezidenciju svrstati među *palatia*, *villae*, *castra*, urbana naselja ili u neki poseban tip arhitekture, s obzirom na to da joj, u usporedbi s istinskim carskim palačama poput onih u Konstantinopolisu,

² Karaman 1940, 420.

Antiohiji, Philippopolisu i Ravenni, nedostaje niz “atributa”.³ Ona ne bi, dakle, bila *palatium* u pravom smislu riječi. Takav je, izgleda, i stav većine antičkih pisaca koji za Dioklecijanovu rezidenciju rabe termin *villa*, a ne *palatium*. Duval veli da termin *villa* upućuje na gradnju “élevée en rase campagne”, pri čemu je arhitekt imao slobodu biranja plana, s osnovnom “rezidencijalnom” funkcijom.⁴

J. Marasović (1997), Tloclt Dioklecijanove palače, pretpostavljeno izvorno stanje

Nakon što je objasnio zbog čega je ne može smatrati ni castrumom ni urbanom aglomeracijom, Duval predlaže termin “chateau” (naznačen već kod Hébrarda and Zeillera).⁵ Termin temeljito preispituje Slobodan Čurčić raspravljajući o kas-

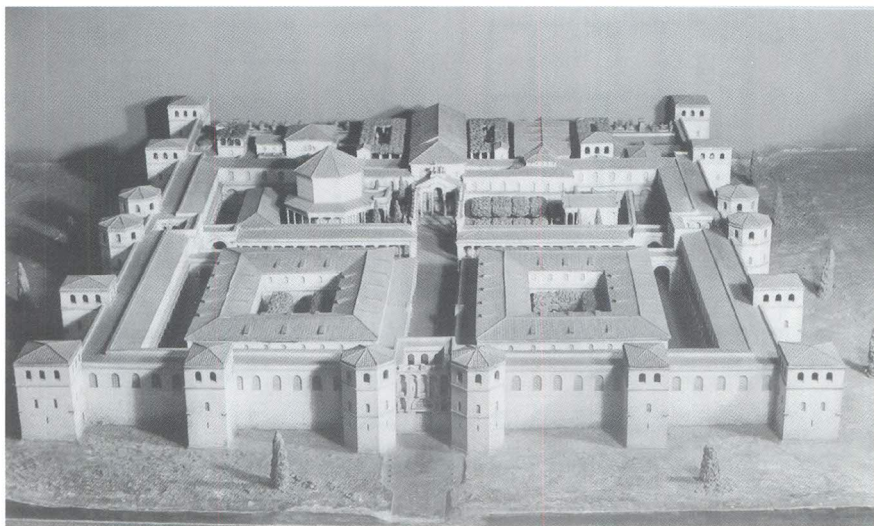
³ Duval 1961, p. 76-117; Duval 1961/62, 67-95; Duval 1991, 378-384.

⁴ Duval 1961, 88; Zeiller 1912, 20. Zawadzki smatra da antički pisci uporabom pojma villa zapravo ne misle na specifičnu gradnju, koliko na ruralnu domenu u koju se car povukao. (Zawadzki 1987, 224)

⁵ Za izvrstan pregled tih termina vidi: Čurčić, 1993, 67-90, a za iscrpan komentar i cjelovitu literaturu, sada: Kuhoff 2001, 716-783.

noantičkoj palatinskoj arhitekturi, uvjerljivo dokazujući da je urbani karakter tih rezidencija nedvojben (Antiohija, Nikomedija, Solun, Konstantinopol, Split), makar minijature gradske četvrti unutar njih imale tek nešto više od simboličnog značenja.⁶

Dosadašnje interpretacije Dioklecijanove palače kao da su se iscrpile u učenom sukanju stilsko-formalnih, ikonografskih i tipoloških korijena. U analiza- ma careve Palače posebno je istražena konstrukcija i dekoracija, te funkcija pojedinih njenih dijelova (naglasit ću: samo u njenom južnom dijelu). Dioklecijanova građevina u Splitu zaista nema vanjski izgled klasične rimske imperijalne vile. Dovoljnu ju je usporediti s onom suvremenom, u Piazza Armerina, koja je komponirana kao svojevrsni barokni prostorni aranžman slobodno položen u krajo- liku, poput gotovo svih ostalih carskih ladanjskih rezidencija, kod kojih more, rije- ka, šuma, penetriraju unutar razgibanog arhitektonskog sklopa, nudeći vizure koje nas i danas zatrave. U Splitu, osobito u pogledu preko dva arhitektonska masiva u sjevernoj polovici građevine, uočavamo, rekao bih, njen urođeni antipejzažni karakter, unutrašnju i vanjsku dispoziciju arhitektonskih elemenata koja je gotovo anorganski formalizirana. Pa ni u uskom rezidencijalnom kvartu, unutar kojega dvorane međusobno komuniciraju samo preko "kriptoportika", nemajući nikakva izravnog kontakta s okolnim krajolikom, ne nalazimo ništa od karakteristika koje bismo, po naravi stvari, očekivali u rezidenciji koju je, uvijek se smatralo, car nami- jenio ugodu svojih posljednjih godina.

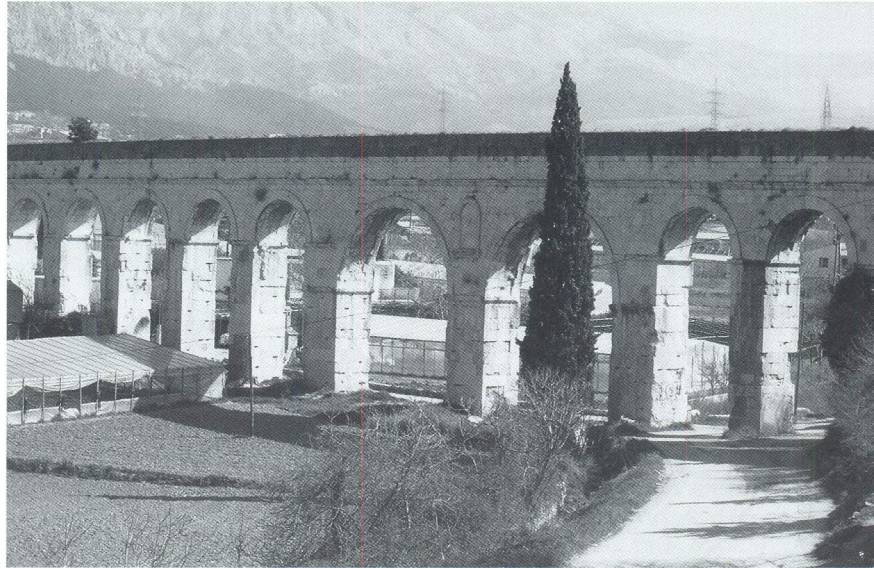

Model Dioklecijanove palače u pogledu preko dvaju blokova u sjevernom dijelu građevine, prema Hébrardovoj rekonstrukciji (1991)

Splitska građevina uistinu je u prvom redu fortifikacija! Ali, i tu smo izne- nađeni: ophodni stražarski hodnik trebao bi se nalaziti na samome vrhu zidina i

⁶ Čurčić 1993, 67-90. N. Duval njegov prilog komentira kao "courte synthèse qui perpétue la tradition des théories classiques sur le palais dans la ville". (2003, 298, bilj. 118)

biti zaštićen parapetom, dočim se ovdje nalazi na prvom katu, k tome perforiran teško branjivim otvorima (širine 3,5 x 2 metra). Gradnja očito bijaše motivirana ponajviše željom da se impresionira okolinu podcrtavanjem vojne nazočnosti i moći. Ne čudi stoga što su Zlatna i Srebrna vrata te veliki otvori stražarskog hodnika na tri strane zidina prema kopnu, zacijelo već prije bizantsko-gotskih ratovanja 530-ih godina, zazidani.⁷

Dioklecijanov akvedukt na Dujmovači (nakon restauracije 1878.)

No, čini se da formu Palače - toliko specifičnu da izmiče uobičajenoj, na određeni način fosiliziranoj terminologiji - možemo bolje shvatiti samo novim čitanjem izvornog smisla nje same. Nudi ga, po mom sudu, jednostavno pitanje. Kasnoantički akvedukt dug 9 kilometara, koji je s izvora Jadra uveo vodu u Dioklecijanovu palaču, bijaše po zamisli i ostvarenju carevih arhitekata nesumnjivo kongenijalan gradnji njegova posljednjeg boravišta. Premda je rijedak primjer rimskog spomenika te vrste koji je i danas u funkciji (obnovljen je 1878. godine), Dioklecijanov akvedukt je u literaturi i istraživanjima gotovo zanemaren, a dosad nije bio ni interpretiran u svom izvornom kontekstu. Kroza nj je protjecalo 1500 litara vode u sekundi (129.600 m^3 na dan), što bi po našim standardima bilo dostatno za 173.000 stanovnika. Njime se koristi i današnji Split. Dovodni kanal imao je profil $0,75 \text{ m} \times 1,60 \text{ m}$, a koristio je slobodni pad sa 33 m visokog izvora, u duljini od 9 km do Palače.

⁷ Belamarić 1991: 8.

Ch. L. Clérisseau - D. Cunego, Pogled na Dioklecijanov akvedukt (capriccio iz knjige R. Adama "Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro", 1764.)

Teško je danas odgovoriti na pitanje zašto Dioklecijanov akvedukt nije prije izazvao izrazitije zanimanje arheologa. U Hébrarda se uopće ne spominje. U Niemannu je zaslužio rečenicu, a u monografijama o Dioklecijanovoj palači i Salonu spominje se tu i tamo gdje kojom rečenicom, te nešto opširnije tek u Buličevoj knjizi (prije sedam desetljeća).⁸

Radnika na akveduktu vjerojatno nije bilo manje nego u Palači, a njihov bi se broj se mogao, možda, grubo preračunati prema podacima o rekonstrukciji čuvenog Valensova akvedukta koji bijaše najvažniji za dotok vode u Konstantinopolis (izišao je iz uporabe 626. kada su ga Avari razorili, a popravljen je tek iza 766. godine uz asistenciju od oko 6000 kvalificiranih radnika koji su dovedeni iz Pontusa, Trakije, Grčke).⁹ Za dodatnu usporedbu spomenimo još i to da je tijekom četiri godine gradnje na Karakalnim termama u Rimu, u proizvodnji građe i konstrukciji, radilo prosječno 7200 ljudi, i još 1800 na transportu, a u jeku radova 213. godine na gradilištu je bilo 13100 radnika.¹⁰

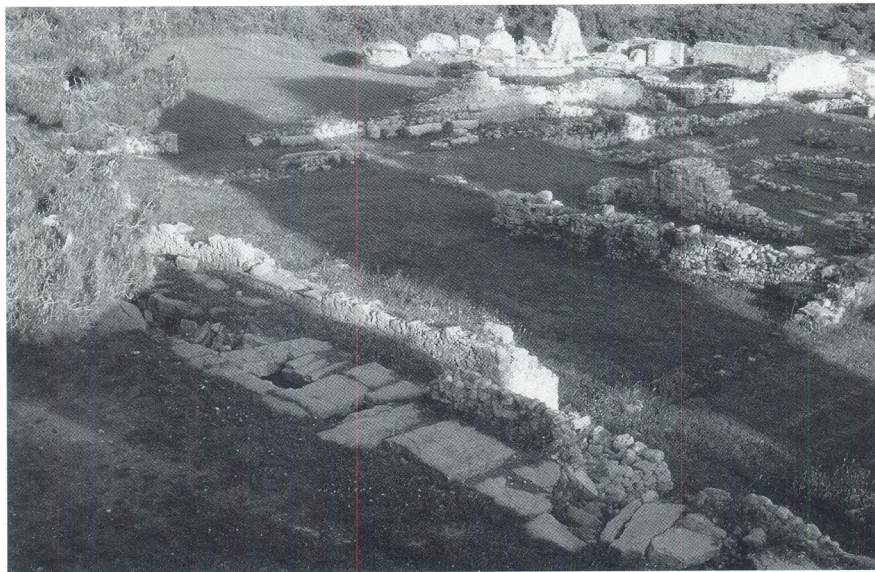
Jesu li Dioklecijanovi inženjeri predimenzionirali vodovod? U kolikoj mjeri je bila predviđena njegova ramifikacija na čitavom tom prostoru? Ruralno pučanstvo u pravilu nije uopće imalo koristi od akvedukata. I skromna lokalna shema iri-

⁸ Niemann 1910, 112; Hébrard - Zeiller 1912; Bulić - Karaman 1927, 109-114; J. & T. Marasović 1968, fig. 44; Marasović 1982, 19. Prvi put je cjelovitije obraden u: *Dioklecijanov akvedukt*, 1999. Karakteristično je da se dosad uvijek pisalo da je njegov kapacitet bio 1,100.000 m³ na dan, čime bi bio jednak zbroju svih akvedukata u Rimu, zajedno.

⁹ Theophanes, *Chronographia*, A.M. 6258, p. 440 (cit. in: C. MANGO, 1980, 80).

¹⁰ Janet DeLaine, 1997: 193.

gacije pretpostavljala bi potrošnju kao za čitav Rim. Akvedukti najčešće nisu građeni zbog pitke vode nego “radi javnog razbacivanja” i luksuza (“un luxe inutile et coûteux”, veli Philippe Leveau), u prvom redu za kupke, a one su, međutim, u Palači zaista skromnih dimenzija - osobito u usporedbi s termalnim sklopovima većine drugih carskih rezidencija.¹¹ Tolika voda morala je u carskoj Palači negdje na vidljiv način biti arhitektonski proslavljena. No arheološka evidencija šuti u pogledu fontana, nimfeja i česmi u njoj.

Segment salonitanskog akvedukta sjeverno od Episkopalnog sklopa

Kapacitet Dioklecijanova akvedukta bio je mnogo veći od salonitanskoga koji je napajao grad od oko 60.000 stanovnika (taj broj se zapravo proračunava po profilu vodovoda).¹² Naravno, za rimsko poimanje graditeljskih pothvata ne bi bilo neobično da se mislilo daleko unaprijed, o čemu svjedoči *Cloaca Maxima*:

¹¹ Njihova gradnja bila je iznimno skupa, pa su čitavi gradovi mogli bankrotirati pri građenju relativno malog akvedukta: 3,5 milijuna sestercija koje su utrošili građani Nikomedije na gradnju akvedukta, dostajalo je samo za kanal kraći od 2 km. (Plinije, Ep. 10, 37; cit. in: Trevor Hodge 1992, 389, bilj. 5)

¹² Propusna moć salonitanskog akvedukta bila je 12.000 m³ vode u 24 sata. (W. GERBER, 1917: 140) Za bit problema nije presudno što se preračunavanjem došlo do broja stanovnika, koji je stvarno mogao biti možda tri puta manji (makar se do istoga broja došlo i uobičajenim izračunom preko kapaciteta amfiteatra koji je imao 13.400 sjedišta, a procjenjuje se da je mogao odjednom primiti oko 20.000 gledalaca). Vodovod antičke Petovione imao je kapacitet dostatan za 40.000 stanovnika, a Poetovio ih je imao 10.000-20.000. (Frank Kolb mi u pismu iznosi svoje mišljenje da je i Salona mogla imati otpri-

sagrađena u 6. stoljeću prije Krista za još seoski Rim, proročanski projektirana za milijunsku metropolu, služi i danas istoj svrsi - poput splitskog akvedukta - potvrđujući maksimu da niski početni troškovi u planiranju grada ne znače nužno i uštedu. S obzirom na toliku količinu vode, treba postaviti pitanje kojoj je zaista svrsi bila namijenjena, jer umnogome nadilazi potrebe dvaju relativno skromnih termalnih sklopova u Palači, pa i najraskošnijih fontana koje su možda postojale. Odgovor bi se mogao naći u gotovo zanemarenom podatku iz *Notitia Dignitatum Occ. XI. 48* (ed. O. Seeck, 150), gdje se spominje *Procurator gynaecii Iovensis Dalmatiae - Aspalato*, što bi u proširenom prijevodu značilo: nadstojnik carske tkaonice za proizvodnju vunene odjeće za vojsku, koja je djelovala u Splitu, pod zaštitnim Jupiterovim znakom!

Dosad se uvijek mislilo, u rijetkim prigodama kada se taj podatak spominjao (a tada tek usputno), da je taj *gynaecium*, bio "upisan" u Palaču nakon Dioklecijanove smrti, tijekom 5. st. kada je ona i svojevrsni *pensiopolis* detroniziranih imperatora ili pretendenata na tron. Nešto opširnije govori Lj. Karaman: *Rimsko carstvo zadnjih vijekova pri jenjanju građevne djelatnosti posvećivalo je osobitu pažnju tome, da carske palače ne propadnu. Carska naredba iz g. 471. ili 513. sačuvana u Codex Justinianus izravno nalaže uporabu carskih palača u gradovima za sjelo namjesnika, eda ih se tako sačuva od propadanja. (Codex Justinianus I, 40, 15) Nije stoga čudo, da se u carskoj palači spominje u V. vijeku gynaecium iovense, državna tkaonica u kojoj su bile uposlene žene, i da je u njoj, po svoj prilici, boravio rimski car Julije Nepos (g. 476-480).*¹³ Dosad se smatralo da je sjeverni dio Palače izvorno bio rezerviran za carevu gardu, za konjske štale i slično¹⁴ O mogućem fizičkom aspektu spomenutoga gineceja također nije bilo govora, pa navod iz *Notitia dignitatum* nije istraživače motivirao na arheološka iskopavanja ni tamo gdje bi se namekala sama od sebe.

like isto toliko stanovnika, naprimjer, poput onodobnog Efeza.) Rajko Bratož, razmatrajući teze ove studije, smatra da je "predimenzionirani" akvedukt mogao u Poetoviju služiti potrebama drugih objekata, poput carske palače *extra muros* iz sredine 4. st. ili također za tekstilnu manufakturu budući da se na Poetovio odnosi spomen *vestis Norica* u *Expositio totius mundi et gentium*.

¹³ Karaman 1940, 420. *Gynaecium* spominje i Bulić (1927: 180, 187 i 256), veleći da je poslije careve smrti *sjeverni dio palače bio preobraćen u radionicu, u kojoj su ženskinje radile, tkale sukno za rimske vojnike - zaključujući: Ovo je jedan od rijetkih primjera u povijesti, gdje se jedna zgrada, najprije tvrđava i raskošna vila jednoga moćnog cara, poslije njegove smrti pretvara djelomice u pribežište detroniranih careva, a djelomice u državnu radionicu, zatim se zapušta, i napokon postaje grad i pruža utočište pučanstvu bliže velike porušene metropole jedne pokrajine, naime Saloniae!* Vidi i: Wilkes 1969, 387, kao i dosad objavljene priloge Jerka i Tomislava Marasovića o Dioklecijanovoj palači (v. lit.).

¹⁴ Mišljenje rezimira N. Cambi: "Sjeverni dio bijaše namijenjen vojsci, posluzi i pomoćnicima. Upravo trijemovi s izbama koji okružuju središnje dvorište karakteristični su za vojarne različitog karaktera." Za usporedbu navodi primjer Ludus Magnus u neposrednoj blizini Koloseuma ili gladijatorsku vojarnu u Pompejima (Cambi 2002, 80-81); istu funkciju u sjevernom dijelu Palače vidi i Čurčić (1993, 69). Za opis zgrada u njezinu sjevernom dijelu vidi: J. Marasović 1989, 225; Marasović and Marasović 1994, 96; McNally 1996, 12.

Ni u jednom od tih opisa ne spominje se ginecej. Da nitko dosad stvarno nije mislio o njegovoj fizičkoj strukturi i "trodimenzionalnoj prisutnosti" u Palači, pa ni u 5. stoljeću - a još manje kao o dijelu izvorne funkcije čitave građevine - na svoj način govori što ga ni

Notitia Dignitatum, dugački popis svih viših službi u Carstvu, civilnih i vojnih, svakako je kompozitna karaktera. Osnovni tekst je nastao vjerojatno oko 408. godine (*in partibus Occidentis* bilježe se izmjene do 420), ali nam krije i niz informacija o periodima ranijim od redakcije temeljne kopije, zrcaleći red koji je u državu uveo Dioklecijan, što se zacijelo odnosi i na splitski *gynaeceum* koji jedini od 14 takvih sklopova smještenih u najvažnijim gradovima Carstva nosi karakteristični predikat *Iovensis*. Po mom sudu, on već sam po sebi mora biti *terminus post quem non* u nastanku tvornice vojničkih vunenih odora u splitskoj građevini! Od Konstantina nadalje, nezamislivo je da se nekoj državnoj ustanovi nadjene epitet *Iovius* (dakako, uglavnom votivnog karaktera).¹⁵ Osim Dioklecijana, apelativ *Jovius* nosili su još samo Galerije i Maksimijan Daza (prvi umro 311, prije njega, a drugi već 313). Nosio ga je i Licinije koji je izgubio svu vlast na europskom kontinentu, pa tako i u Iliriku, najkasnije početkom listopada 316. godine.¹⁶ Samo je, dakle, teoretski moguće da je Palača ubrzo nakon Dioklecijanove smrti transformirana u tvornicu vojničkih odora, zato što bi bila beskorisna kao rezidencija vladajućih careva.¹⁷ Ali, to se onda moralo dogoditi u posve kratkom intervalu između

izvršna studija S. Schönauer, koja pedantno popisuje sve znakove nazočnosti tekstila u antičkoj Dalmaciji, ne spominje nego uzgredno jednom rečenicom. Uz navod o krađi purpurnog zastora s Dioklecijanova groba sredinom 4. st., autorica pretpostavlja da bi mogao biti istkan u salonitanskoj radionici ili "da se radi o importu, što je vjerojatnije," jer je splitski ginecej kasnije utemeljen. (Schönauer 2001, 391)

¹⁵ Za Dioklecijanovo "prezime" *Jovius*, vidi: Seston 1946, 222-227. Nalazim kako je već Cons 1882. godine zaključio da ime koje nosi splitski ginecej pokazuje da ga je utemeljio sam Dioklecijan! (Cons 1882, 356) To će doslovno, možda, ako smijem kazati, i ne primijetivši, bez komentara, prenijeti Novak (1948, 136), tijesno slijedeći Consovu nit izlaganja. Naime, kad se drugdje vraća na stvar, ponavlja što i drugi, da je "poslije Dioklecijanove smrti njegova palača postala državno i upotrebljavana u razne svrhe. Tako je njen sjeverni dio početkom V. stoljeća služio za tkaonicu sukna". (G. Novak, 1978: 35) Zanimljivo je da Wild (čijih ćemo se opisa "idealnog" gineceja uglavnom držati), bez dodatna razlaganja tvrdnje ili propitivanja njenih eventualnih reperkusija u pogledu Dioklecijanove palače, izrijeком veli: "The adjective *Iovensis* applied to *gynaeceum* in Dalmatia (the name *Aspalatho* at the end of the entry may have been added later in clarification) may be a direct reference to Diocletian's title *Iovius*." (Wild 1967, 651); A. H. M. Jones (1964: 863) shvaća *Iovensis* kao adjektiv oblikovan po imenu grada *Iovia*! Jedna *Iovia* postojala je u Valeriji (Ludbreg), ne i u Dalmaciji. (*Not. Dig. Occ.*, XXXIII, 61) Wild upozorava da *Notitia* bilježi i prirodniji pridjevni oblik od *Iovius* (*Occ.*, XXXII, 44, 46, 48, 58)

¹⁶ Bitka kod Cibalae (Vinkovci) obično se datirala 8. listopada 314. (npr., Otto Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.* [Stuttgart 1919], 162), ali danas prevladava mišljenje da se zbila dvije godine poslije, ili da se čak odvila u dvije faze, do tog datuma. Patrick Bruun, *The Constantinian Coinage of Arelate* (Helsinki, 1953) 15-21; Barnes 1982, 72-73; Demandt 1989, 69 - 70; H. A. Pohlsander, "The Date of the *Bellum Cibalense*: A Reexamination," *Ancient World* 25 (1995), 89-101.

¹⁷ Izvori nude dva datuma za Dioklecijanovu smrt: 313. i 316. godinu. (Barnes 1984: 32, 34) Laktancije je smatra izravnom posljedicom *damnatio memoriae* Maksimijana čije su statue i ikone (malo prije Maksencijeva poraza na Milvijskom mostu 28. X. 312) maknute s počasnih mjesta: gdje su ih pratile Dioklecijanove, slijedile su istu sudbinu. Dioklecijana je to moglo navesti na samoubojstvo, dosljedno čovjeku koji se znao povući s trona! U svakom slučaju, danas se smatra da je Dioklecijan preminuo 3. XII.

Dioklecijanove smrti (najvjerojatnije u prosincu 312) i nestanka Licinija s obzora s kojega je mogao utjecati na prenamjenu čitave građevine. No, pokazat ćemo da je gotovo nemoguće da se u relativno kratko vrijeme (između 10 i najviše 34 mjeseca) mogao provesti zamašan graditeljski pothvat transformacije većeg dijela Palače u ginecej, koji, vidjet ćemo, pretpostavlja gradnju akvedukta, ugradnju jednako snažnog kanalizacijskog sustava pod glavnim poprečnim i perimetralnim ulicama, pregradnju čitavih blokova u njezinu sjevernom dijelu. Osim toga, trebalo bi pretpostaviti da su se u to kratko vrijeme od Dioklecijanove smrti do nestanka mogućnosti da se splitskoj tvornici dade predikat Jovius, mogle uočiti i pogodnosti geofizičkih svojstava splitske uvale, brojni izvori sumporne vode oko Palače (neophodno potrebnih za funkcioniranje gineceja) i, konačno, podsjetiti na to kako je pri ruci bila, što je najvažnije, enormna količina vune. Sve što je od tih pretpostavki trebalo za funkcioniranje *gynaecii Iovensis* iz 400-ih (kako se datiralo njegovu pojavu, po datumu nastanka Not. dign.), ta je građevina imala i 300. godine!¹⁸

Najveći dio rimske industrije bio je organiziran na posve maloj skali produkcije - "back-street workshop being the norm", veli Wild, najbolji poznavatelj funkcioniranja kasnoantičkih gineceja, i to samo na temelju pedantnih analiza tekstovnih dokumenata.¹⁹ Iznimka je proizvodnja tkanina, o čemu se sudi uglavnom na temelju podataka iz *Notitia Dignitatum* i Teodozijeva zakonika u kojima se spominju *gynaecia* i *lynphya*, velike državne ustanove u kojima su robovi proizvodili vunenu i lanenu tkaninu za vojsku kasnorimskog Carstva. Premda gineceji nigdje nisu spomenuti u kontekstu Dioklecijanovih reformi, opće je prihvaćeno da su rođeni u vrijeme prve tetrarhije. Koncentracija radništva, raspon specijalističkih poslova, stupanj njihove organizacije i vezanost za urbana središta čini ih, po sudu povjesničara, najbližima modernoj industrijskoj tvornici. Državne manufakture (*fabricae*), formirane su u kasnom Carstvu da eliminiraju ili barem ublaže poteškoće oko opskrbljivanja države i vojske određenim proizvodima. Trebalo je odjenuti oko pola milijuna vojnika, koliko ih je Dioklecijanova reforma vojske digla na noge, i ne mali broj činovnika. Arheologija, međutim, dosad nije dala izravnog priloga poznavanju njihova unutrašnjeg ustroja, osim u slučaju i

312. Gelasius iz Cezareje (pišući oko 395) piše da je Senat, kada su se Dioklecijan i Maksimijan odlučili vratiti na prijestolje, osudio obojicu na smrt. Ivan, biskup u Nikiu, pretpostavlja čak da je Senat prognao Dioklecijana nakon abdikacije.

¹⁸ Stanovitu referencu za uporabu epiteta *Iovensis* mogli bismo naći u činjenici da Aegyptus bijaše podijeljen u provincije Iovia, Herculia i Arabia Nova vjerojatno 314/15. godine. To bi značilo da nazivi Iovius i Herculius ne ovise o zemljopisnom protezanju izravne vlasti vladara koji sebe zovu Iovii i Hercullii, pa niti da se ta podjela morala dogoditi za života samog Dioklecijana. Postoje, međutim, poteškoće u datiranju te podjele: Barnes (1982, 201-208) dokazuje kako do nje nije moglo doći prije 314/5, premda titulari upućuju na Dioklecijanovo vrijeme (možda c. 297-8). Govoreći o geografiji carskih tekstilnih ateliera, R. Delmaire (1989: 446) veli da nam ništa ne pomaže da datiramo njihov nastanak: "si le gynécée de Split tire son nom (Ioviensis) de Dioclétien, il peut être plus ancien ou plus récent."

¹⁹ Usp. njegovu studiju o gineceju u Venti, remek-djelo virtualne rekonstrukcije, budući da se ne zna ni gdje se stvarno nalazila (vjerojatno Winchester)! U Not. Dign. se spominje samo *procurator gynaecii* (in Britannis) *Ventensis*, a bila su tri grada istoga imena. (Wild 1967: 648-676)

inače dobro dokumentiranog gineceja u Kartagi, koji se nalazio u srcu grada, na rubu glasovite Kružne luke.²⁰

Država je pokrenula i preko *comes sacrarum largitionum* nadzirala stanovit broj tkalačkih mlinova za tkanine od vune i lana, kao i bojadisaonice.²¹ Zacijelo neće biti slučajno što baš *comes sacrarum largitionum* dobiva zadatak da istraži slučaj krađe purpurnog zastora s careva groba u splitskom mauzoleju 356. godine. (Amm. Marcellinus, XVI, 8, 4) To dokazuje da je splitska građevina već u to doba u njegovoj izravnoj nadležnosti. *Gynaecia* su postojala u Italiji (Rim, Aquileia, Milano, Canusium s Venusijom); u Iliriku (Bassianae, Sirmium i Aspalathos); u Galiji (Lugdunum, Remi, Treviri, Tornacum i Augustodunum); u Africi u Kartagi; u Britaniji u Venti. Notitia nabraja i devet državnih ustanova u kojima su se bojadisale tkanine, među kojima je i jedna u Saloni. Splitski ginecej valja, vjerojatno, vidjeti i u stanovitoj komplementarnoj svezi s ginecejem prenesenim u Salonu vjerojatno radi tehnološke koncentracije iz Basijane (Donji Petrovci, *Pannonia Inferior*), kako također bilježi Notitia dignitatum XI, 46 (*Procurator gynaecii Bassanensis Pannoniae Secundae translati Salonis*). Dvije zadnje riječi mogle bi biti kasnija nadopuna u smislu: "(sada) prebačen u Salonu".

Iskopine antičkih fulonika kod Pet mostova u Saloni

U Saloni je, dakle, postojala velika bojadisaonica sukna (u Not. dign. spominje se i *Procurator bafii Salonitani Dalmatiae*), te radionice platna i predionica

²⁰ Istražen je u nekoliko velikih kampanja britanskih arheologa (1980-92): *Excavations at Carthage* 1995.

²¹ O njegovim dužnostima koje je imao *comes sacrarum largitionum*: Delmaire 1989, 69, a u pogledu tekstilnih radionica vidi posebno pogl. XII (443-467).

vune. Kod Pet mostova u Saloni nađene su zaista obrtne zgrade, vjerojatno tangarije i stube za sukno. Uočava se i sprema iz koje je tekla voda za okretanje mlinova, te zgrada za obitavanje radnika.²² Taj obrt u Solinu bio je na glasu ne samo u rimsko, nego i u doba hrvatskih narodnih vladara.²³ U Saloni osim toga tada postoji tvornica oružja.²⁴ U isto se vrijeme spominje i *comes commerciorum* koji je trebao nadzirati izradivanje skupocjenih haljina, dragocjenih predmeta i nakita.²⁵ Na

Tlocrt antičkih radionica na divertiranom toku Jadra kod Pet mostova istočno od Porta Caesarea u Saloni (F. Bulić 1922)

- ²² Suić je smatrao da je salonitanski bafij preseljen “negdje u 6. st. u Dioklecijanovu palaču gdje se već od prije nalazio ginecej premješten iz Basijane”. (Suić 1996, 702) Vidi i: S. Schönauer, 2001: 228, 253, 287-9.
- ²³ Bulić 1914, 68-79; Bulić 1922, 3-13.
- ²⁴ U salonitanskoj tvornici oružja mogle su se možda proizvoditi *plumbate*, “bacačko oružje koje zovu i matiobarbulima”, kojim su se “znalački i hrabro” služile V. Iovia (na području današnje Slavonije i Srijema) i VI. Herculia (na području današnjeg Srijema i Bačke), koje su “Dioklecijan i Maksimijan pretpostavili svim ostalim legijama”. (Publije Flavije Vegecije Renat, *Sažetak vojne vještine* [Epitoma rei militaris], prevela T. Shek Brnardić, Zagreb 2002: I, 17; 214) Prema *Notitia Dignitatum* bijaše 20 takvih specijaliziranih “tvornica” na Zapadu - štitovi se izrađuju u Lauriacumu, Carnuntumu i Aquincumu, lukovi u Ticinumu, strijele u Concordiji, uniforme u Trieru i drugdje. (Alföldy 1985, 206)
- ²⁵ Njegovo zaduženje svodi se na nabavu svega onoga što će biti neophodno potrebno da se pripremi odjeća za cara: svila, lan, vuna, purpur, koža, i na nadzor trgovine dragocjenostima uopće - *de luxe* odjeća, srebro, drago kamenje, sol, jer monopol soli (dobrim dijelom u funkciji opskrbe pastoralne djelatnosti) bijaše jedan od najvažnijih profita Blagajne. Vidi: Škegro 2000, 53-176.

jednom natpisu spominje se *magister conquilarius* (CIL III 2115 + 8572), očito nadstojnik državnih radionica u kojima se iz školjaka vadio grimiz, možda i za ginecej u Palači.²⁶ Jedan natpis spominje i nekog Hilarusa koji je bio *purpurarius* (bojadisar crvenih haljina ili, možda, *negotiator artis purpurae*), što bi eventualno ukazivalo i na postojanje kolegija.²⁷

Kolikogod ove vijesti bile oskudne i temeljene na usputno nađenim natpisima i na relativno kasnom "imeniku" u Notitia Dignitatum, ipak nam omogućuju da shvatimo živost i zamah tih radionica u kasnoantičko doba. Posjedujemo, nažalost, veoma malo činjenica o tkalačkoj i odjevnoj industriji u Rimskom Carstvu, osim donekle u Egiptu. Za ostatak Carstva imamo samo usputne tekstualne naznake i ponešto podataka iz natpisa. Ipak, Dioklecijanov Edikt o cijenama 301. godine daje iznenađujuće potpune, pouzdane i detaljne liste cijena sirovina vunene i lanene pređe, širok raspon odjevnih predmeta, kao i plaća tkalaca i ostalih radnika u odjevnoj industriji.²⁸

U 4. st. *gynaeceum* je zapravo doslovan sinonim s *textrinum* - "radionica tkalaca".²⁹ Kompilatori Not. Dign. razlikuju *lynfia*, "radionicu tkalaca s lanenim platnom", od *gynaecea* koje su posvećene tkanju vunene odjeće ili ponekad vuni i svili zajedno.³⁰ U njima se radilo za trupe i dvor. Ausonius u jednom glasovitom navodu à propos carskih radionica u Trieru veli: *imperii vires quod alit, quod vestit et armat*.³¹ U ginecejima su se proizvodile uniforme za vojnike i državne činovnike - plaševi (*chlamydes*), košulje (*strictoriae*), *pallia* (četvrtasti komad odjeće koji je mogao služiti kao plašt ili pokrivač), pokrivači i visokokvalitetne odore za dvor.³² To su morali biti glavni proizvodi gineceja. Luksuzna dvostruko obojena svila koju brojni carski edikti najstrože zabranjuju za privatnu proizvodnju tijekom druge polovice 4. stoljeća, mogla se proizvoditi samo u carevim vlastitim *gynaecea*. Ono što se proizvodilo u gineceju nije nužno direktno slano trupama nego najbližem carskom skladištu (*thesauri*). To što se solinski *baffeum* i splitski ginecej spominju samo u Notitia Dignitatum, govori samo to da je njihova proizvodnja bila strogo kanalizirana državnim monopolom, odnosno da se njihovi proizvodi nisu nalazili na širem tržištu, poput ostale robe. Vojska se snabdijevala izravnim isporukama, bez posredovanja trgovaca.

Premda do danas nisu objašnjeni svi detalji tehnologije gineceja, fulonika i bafija, možemo u sjevernoj polovici Palače dočarati sliku čitavog sistema bazena (bazeni - grč. *plynoi*; lat. *lacus, lacunae, pilae fullonicae*) u kojima se tkanine ispiru, omekšavaju i stūpaju, gaženjem bosim nogama u miješanoj rastopini karbonata potaše, u soluciji valjarske pročišćene gline, "osiromašenog" urina, ljudskog i životinjskog... Važan dio tehnologije bilo je lupanje tkanina i njihovo sušenje i zagla-

²⁶ Bulić 1986, 27; Novak 1948, 136.

²⁷ *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, XXXVII/1914: 56; Novak 1948, 139; Reinhold 1970, 54.

²⁸ Jones 1974, 350-364. O cijenama i vrstama purpurne odjeće u Ediktu: Steigerwald 1990, 219-276.

²⁹ Codex Theodosianus, XI, 1, 24: *textrinis vel gynaeceis*; *ibid.*, X, 20, 9 (referirajući na *gynaeceum* u Kartagi). Wild 1967, 650.

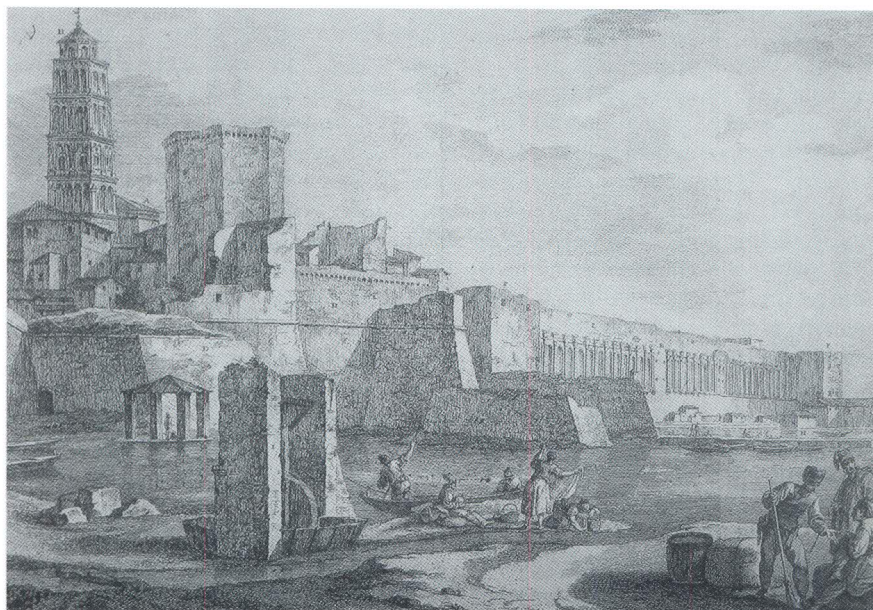
³⁰ Codex Theodosianus, X, 21, 1 (AD 369); *ibid.*, X, 21, 3 (AD 424).

³¹ Codex Theodosianus, VII, 6, 5; AUSONIUS, *Ordo urbium nobilium*, VI, 4: *one hrane, odijevaju i naoružavaju snage carstva*.

³² Jones 1964, 836; Wild 1974, 54.

divanje, pri čemu se rabio *prelum*, poluga tijeska koja se natezala vitlom i konopcima. Za bojenje su se rabili različiti koloranti životinjskog i biljnog podrijetla te sitno mljeveni šljunak. Tu su i podrumska skladišta za držanje alata, pribora i sirovina za pranje i bojenje tkanina, piscine, ložišta za zagrijavanje vode za pranje i ispiranje... Možemo zamisliti i nastambe za radnu snagu, robove u prvom redu.

Radi se o izrazito velikim potrošačima vode.³³ U Palači su vjerojatno bili aktivni i bunari, poput onoga golemog koji je odredio i liniju pročelja Sv. Filipa, ili poput bunara u Papalićevoj palači, nedaleko od spomenutoga, zasigurno u funkciji i u prvo vrijeme. Osobito je važno spomenuti da tehnologija, među ostalim, uključuje sumporavanje, za što su na raspolaganju bili brojni izvori sumporne vode uz samu Palaču, koji su se koristili za pranje i bijeljenje tkanina sve do prve polovice 20. st. kraj crkve sv. Frane na obali.³⁴

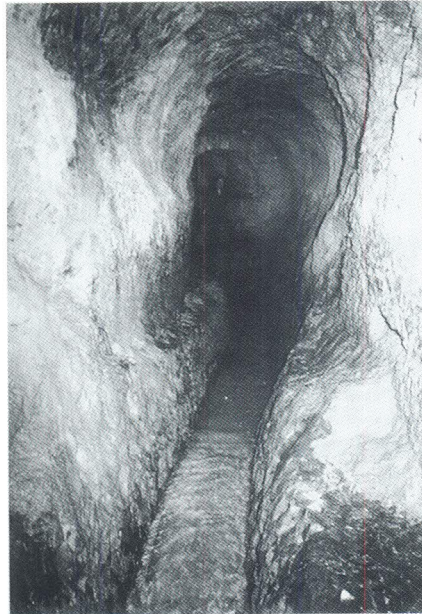
Ch. L. Clérissieu - F. Bortolazzi, Pogled na Split s jugozapada (iz Knjige R. Adama "Ruins of the Palace of The Emperor Diocletian at Spalatro", 1764.)

Problem obilnog ispiranja riješen je izvanrednim kanalizacijskim sistemom koji je postojao samo duž carda i decumanusa i perimetralnih ulica sjevernog dijela

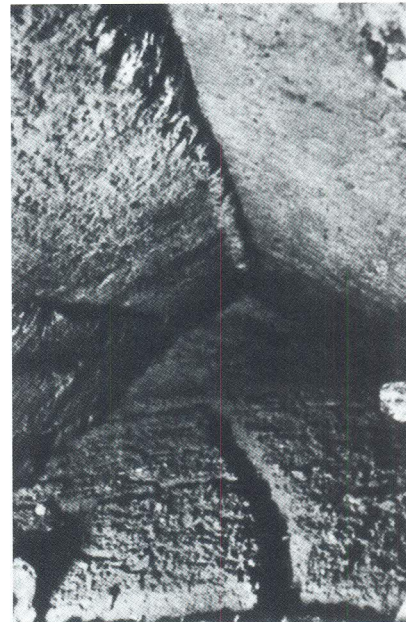
³³ Cagnat, "Gynaecium". Vidi recentnu studiju, s relevantnom literaturom: Bradley 2002, 21-44.

³⁴ Austrijskog cara Franju I. 1818. godine impresioniraju Tomića stine malo zapadnije od franjevačkog samostana na splitskoj obali: "Pod ovim hridinama izviru jaki sumporni izvori, pa voda zaudara i plavičasto je obojena te utječe u jednu usku zidanu jamu, što bi se sve moglo dobro iskoristiti." (Car Franjo I. u Hrvatskoj 1818, I. dio, Hannover - Čakovec 2002, 202)

Palače u kojoj su se pogoni nalazili. Istražen je, među ostalim, krajnji zapadni dio kanala pod dekumanom, na izlazu iz Palače: prolazio je ispod zapadnih vrata (Porta ferrea), te u blagom luku okretao prema jugozapadu, završavajući četrdesetak metara dalje kamenim portalom (ispod kuhinje današnjeg hotela Central). Odatle se otvorenim kanalom sva ta voda ulijevala u morsku uvalu, u neposrednoj blizini najreprezentativnijeg ugla Palače.³⁵ Monumentalan profil tog kanalizacijskog sustava savršeno korespondira s profilom akvedukta. Naglašavamo da se kanalizacijski sustav nalazio samo duž ulica sjevernog dijela Palače, a očekivali bismo ga u prvom redu u rezidencijalnom južnom dijelu, što također pokazuje da je građen za potrebe proizvodnje unutar gineceja.

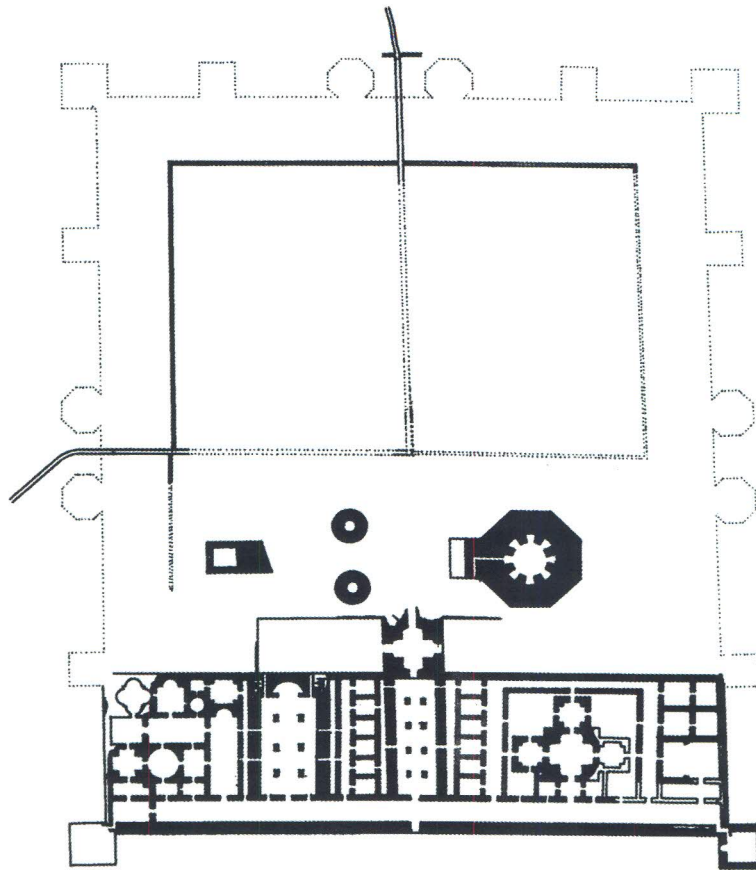

Tunel Dioklecijanovog vodovoda
na Ravnim Njivama

Profil kanalizacijskog sustava
u sjevernom dijelu Palače

³⁵ Gabričević 1963, 45-49; Bulić 1934, 1-3; Marasović, Perojević, Rismundo, 1999, 65-76. Valja usput primijetiti da taj kanalizacijski sustav nije otkriven tek 1958, kako se u literaturi navodi, nego ga detaljno opisuje već Jelić (1894: 73-74): "Od porta Aurea, a uvijek izpod ravnine opisane ulice (Cardo), tekao je unutrašnji vodovod, koji je obilato opskrbljivao vodom cijelu polaču. Prigodom radnja za novu kanalizaciju grada, bio je na više mjesta otkriven stari vodovod, te se je našlo da je širok od 0.60 m. do 0.80 m., a visok 1.00 m. do 1.50 m. Čudnovato, da se je u njemu našlo veoma mnogo ljudskih kostiju. Baš u sredini polače vodovod se je razgranjivao: jedan rukav išao je put jugo-iztoka, prolazeći mimo današnje stolne crkve, a drugi prema jugozapadnom kutu, prolazeći preko današnje ulice sv. Ivana." J. i T. Marasović, 1968 (uz sl. 45 u dokumentaciji na kraju monografije) pišu da su "kanali vrlo širokog unutarnjeg profila (60 x 110 cm), pres-

Plan nalaza kanalizacijskog sustava duž carda i decumanusa i perimetralnih ulica sjevernog dijela Palače (J. Marasović)

Nažalost, dosadašnja arheološka istraživanja i nalazi u sjevernom dijelu Palače zanemarivi su u usporedbi s pozornošću koja se pridavala središnjem i rezidencijalnom dijelu. Ipak, godine 1973, prilikom iskapanja raskršća carda i dekumana (tzv. tetrapilon) radi istraživanja izvorne nivelete ulice i Peristila, u kanalu ispod dekumana uz bok crkvice sv. Roka, Mate Suić je našao “vrlo debeo sloj fino-ga taloga izrazito crvene boje neorganskog podrijetla, koji se nataložio u kloaki”.

vođeni svodovima. Mjestimično su ustanovljeni i izvorni revizioni otvori. Slijev kanala slijedi konfiguraciju zemljišta i ima postepeni pad od sjevera prema jugu i od istoka prema zapadu”.

Otvor slivnika pored ugaonog pilona na raskršću carda i decemanusa

Utvrдио je “da boja nije organskog podrijetla i da je stoljećima sačuvala svoj intenzitet. Nesumnjivo je pripadala jednoj fulonici, koja je bila smještena uz ginecej u sjevernom dijelu Palače”.³⁶ Naravno, teško je danas znati koju je vrst crvene boje Suić stvarno našao. U nekim istraživanjima spominju se nalazi školjaka (da li volaka, iz kojih se ekstrahirao purpur?) Ali, mogao je to biti i biljni substitut purpura.³⁷

³⁶ Suić 1996, 702. Za fulonike vidi: Forbes 1955, 4, 91-9.

³⁷ Dictionnaire archéol. d. techniques, II, 1964, s. v. vêtements: Les colorants végétaux d'un usage commun dans les civilisations méditerranéées; Reinhold 1970, 53. Za potpuniju literaturu o imitaciji purpura i substitutima i kemijskoj industriji koja ih je proizvodila v. p. 53, bilj. 1; Rostovtzeff 1941, 1225-26; Wilson 1938, 9-11; Forbes 1956, 120; Steigerwald 1986, 1-57; Schönauer, 2001: 286.

Otvoreno dvorište sjeverozapadno pod zgradom triklinija, element iz radioničkih pogona

Akvedukt koji je napajao ginecej u sjevernom dijelu građevine bijaše oštećen i prekinut najkasnije već u prvoj polovici 6. stoljeća, za dvadesetogodišnjeg rata između Gota i Justinijanovih generala oko Salone i Palače, te potom djelomice restauriran u novoj funkciji - kao cesta.³⁸ Istraživanjima su se čak ustanovila i dva sporedna kraka putova koji su se stjecali nad bivšim akveduktom. Lukovi su srušeni, piloni bijahu sniženi, a prostor između njih ispunjen zidom da bi se oblikovao put. Taj nalaz potvrđuje, međutim, i već iznesene pretpostavke po kojima su zapadne i istočne terme u samoj Palači zarana izišle iz izvorne upotrebe.³⁹

³⁸ Vidi prilog Lj. Gudelja i T. Šeparovića u: *Dioklecijanov akvedukt* 1999, 77-95.

³⁹ Marasović 1976, 225-229; McNally, J. Marasović, T. Marasović 1977, 58.

Akvedukt je bio nužan samo za zaista velike terme. Svi bazeni u termama funkcionirali su kao ulične fontane na principu kontinuiranog protoka vode. Smatra se da je 17 posto ukupne potrošnje u Rimu išlo na terme, a u mnogim gradovima koji su imali samo jedan akvedukt taj postotak je mogao biti znatno viši.⁴⁰ Ne treba posebno isticati da su potrebe za vodom u dva relativno malena sklopa kupki (više balnea, nego terme) mogle lako biti lokalno namirene, bez izgradnje skupog akvedukta. Nakon što su tkaonice propale, kada je sredinom 6. st. akvedukt prekinut, glavne i perimetralne ulice mogle su pomalo poprimiti karakterističan izgled srednjovjekovnog souka, kao i drugdje. Nažalost, u arheološkim se istraživanjima, donedavno, pokazivalo premalo zanimanja za *Nachleben* Palače.

Pojam gineceja krije iznenađujući broj raznovrsnih djelatnosti što otkriva čitav socijalni spektar rimskog društva, premda ga se s mukom otkriva, osobito u zadnjih dvadesetak godina, jer nam rimski pisci daju relativno malo izravnih informacija, budući da su tkanine bile dio svakodnevnog života koji nije tražio posebnog komentara. To je ujedno i odgovor na pitanje kako to da se izvan Not. Dign. splitski ginecej nigdje ne spominje. Isto je i s većinom ostalih nabrojanih, a ako se nešto o njima čuje, onda je to neka bizarnost a ne dokumentirano izvješće ma i najnižeg stupnja.⁴¹

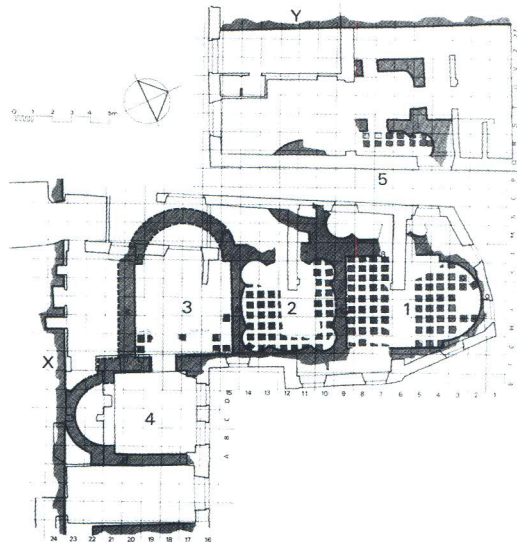
Istočni "Podrumi" Dioklecijanove palače, kameni recipijent koji je mogao pripadati radioničkom pogonu

Uvjeti proizvodnje razlikovali su se od gineceja do gineceja, život u njima također. Radnici su se dijelili na dvije kategorije: na one koji su radili pod strogim nadzorom unutar gineceja, i one koji poslove obavljali u svojim kućama, na bazi fiksnih godišnjih kvota odjeće koju su morali isporučiti. Ipak, proporcije osuđenih i slobodnih koji su radili u ginecejima ne može se odrediti. Međutim, sam izgled

⁴⁰ Trevor Hodge 1992, 268.

⁴¹ Wild 1976, 167-177.

dvaju sjevernih blokova u splitskoj Palači, koncipiranih u zatvorenim arhitekton-
 skim masama lako nadziranim sa strazarskog hodnika na prvom katu zidina uoko-
 lo, upućuje na pretpostavku da su tu zaista mogli raditi uglavnom kažnjenici! Oni
 su opisani kao *mancipia*, robovi, a ginecej je imenovan kao *familia*, robovsko doma-
 činstvo - *slave-household*.⁴² U gineceju su radile ponajviše žene ali i muškarci
 (*gynaeciarii*), osobito kažnjenici, u prvom redu kršćani, pa bi se moglo spekulirati
 da je Dioklecijan gradnjom palače-fabrike kanio na svoj karakteristično racionalan
 način rješavati i problem kondemnacije kršćana. Mnogo više od egzekucija, car je
 preferirao slanje u rudnike, kamenolome i gineceume. Žene, *ingenuae*, koje bi se
 za njih udale postale bi *gynaeciariae*. Laktancije se žali što su kršćanke odvedene u
 gineceje za Galerijevih persekucija 305-311. godine.⁴³ Konstantin je nakon pobje-
 de nad Licinijem oslobodio kršćane koji su bili robovi državnog erara upisani u
gynaecia i *linphy*. Jedna Konstantinova konstitucija, nakon pobjede nad Licinijem
 (324-325), daje upute da se oslobode oni koji su u Palestini doživjeli takvu
 sudbinu.⁴⁴

Tlocrt zapadnih termi neposredno izvan rezidencijalnog dijela Palače

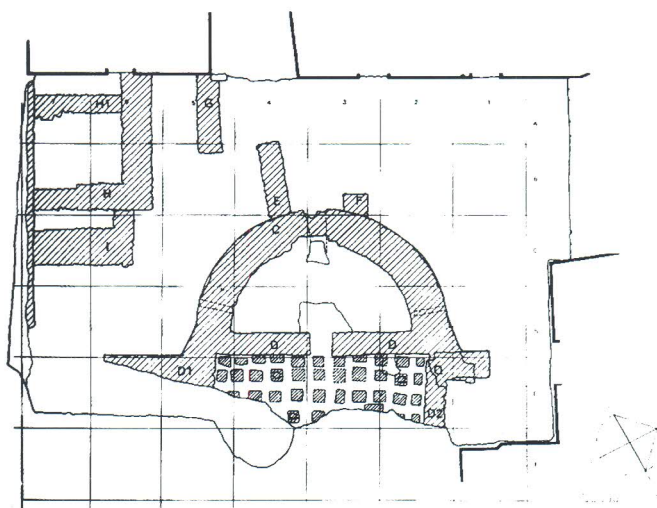
Carske *gynaecia* i *linphy* morale su biti zaista velika poduzeća: Sozomen u
 5. st. govori da su wool-tkalci i radnici u kovnici u Cyzicusu, živeći sa svojim
 ženama i obiteljima, činili dobar dio ukupne populacije ("isporučujući, prema

⁴² Cod. Th., X, 20, 2; X, 20, 7; X, 20, 9.

⁴³ O socijalnom statusu radnika u *fabricae*, N. Carbonnel, in *Aspects de l'Empire romain*
 (eds. F. Burdeau, N. Carbonnel i M. Humbert), Paris 1964, 61ff. Svi trgovci i obrtnici
 rade pod striktnom državnom kontrolom, formirani u grupama po modelu *collegia*.
 Kazne su iste kao one u vojsci.

⁴⁴ Jones 1960, 198; F. G. B. Millar 1984, 124-147.

odredbi ranijih careva, svake godine državnoj riznici određeni broj vojnih tunika odnosno iskovanog novca”).⁴⁵ Muškim radnicima u gineceju dopuštalo se da se žene i imaju djecu, ali je njihov brak smatran za *contubernium*, izraz koji je ranije rabljen za zajednice među robovima. *Gynaeciarii* su, kao i ostali obrtnici, udruženi u korporacije ili kolegije, ali posao nisu mogli ostaviti nego su *nexu sanguinis ad divinas largitiones pertinentes*, što još logičnijim čini konstrukciju sjevernog dijela Palače u kojoj oni žive vezani uz svoje radionice!⁴⁶ *Gynaeciarii* su bili udruženi u korporaciju koja je mogla biti pod zaštitom sv. Martina, zaštitnika vojnika i tkalaca, kojemu je posvećena crkvice u stražarskom hodniku nad Zlatnim vratima, koja su zarana bila zazidana.⁴⁷ Sve to govori i da je kršćanstvo od prvog dana živjelo u Palači. Uz biskupa i pretorijance, tkalci su kao industrijska revolucionarna garda bili osobito podesan medij za prihvaćanje novih kršćanskih misterija. Stoga ne čudi da je mučenik poput sv. Anastazija (suzaštitnik Splita) bio valjar i mastilac tkanina, vjerojatno radeći u miljeu salonitanskog *baffeuma*.

Tlocrt piscine i dijela hipokausta istočnih termi uz rezidencijalni dio Palače

- ⁴⁵ Izvješćuje nas da je u Cyzicusu pod Julijanom (c. 362) postojala gilda državnih vunara koji su živjeli sa ženama i obiteljima po čitavom gradu. Ti *gynaecarii* su radili u poluovisnom statusu tkalaca, za razliku od onih koji su prisilno vezani za rad u gineceju (Sozomen, *Historia Ecclesiastica*, V, 15, 6 - J.P. MIGNE, P.G., LXVII, 1256-7), pa se spominju i bjegunci iz njih. (Wild, 1967, 656; De Robertis 1963: 305) Osobito mnogo govore brojne konstitucije koje se odnose na bjegunce. Prvi zabilježen primjer je iz 336. godine: Licinianusov sin je pobjegao pa ga u okovima šalju u ginecej u Kartagi. Cod. Th., IV, 6, 3; X, 20, 2 (AD 357-8); X, 20, 7 (AD 372); X, 20, 8 (AD 374); X, 20, 9 (AD 380).
- ⁴⁶ O društvenim odnosima koji su vladali u ginecejima: Novak 1948, 137; Novak 1928, 36. Karaman (1940) veli: "Svaki, pa i najmanji trag iz ovog tamnog doba vrijedan je da ga se prikaže. Bulić je 1905. na neko sto metara na sjeveroistoku od palače i potom 1922. kod tvrđave 'Gripi' otkopao nekoliko starokršćanskih grobnica napravljenih u obliku krova od crijepova. Jamačno su se tu pokapali obitavaoci palače namješteni kod *gynaecium iovense*." (Sr. Bull. dalm. XXIX 1906: 1-7, T. I-II, i Vjesnik dalm. XLV 1922, 48)
- ⁴⁷ Belamarić, 1991; Belamarić 1998, 55-68.

Nekoliko je odlučujućih faktora odredilo položaje zapadnih *gynaecea*. U prvom redu to je ovisilo o blizini vojnih snaga u graničnim provincijama, o lokaciji upravnih središta i državne birokracije te, konačno, o geogospodarskoj slici rimskog ovčarstva. "The strategic importance of the weaving-mills in the Illyrian diocese is self-evident - veli Wild - but their economic base is less clear."⁴⁸ Dioklecijanov *gynaeceum* u Splitu vjerojatno se "naslonio" na već postojeću manufakturu, vezanu uz sumporne izvore, a možda i uz biljne kolorante pogodne za bojenje tkanina (*genista acanthoclada*) po kojima je Aspalathos, kako se vjeruje, dobio ime.⁴⁹

Sirovina je u Dalmaciji bila nadohvat ruke. Nakon Drugog svjetskog rata u središnjem zaleđu jadranske obale bilo je oko milijun ovaca. Stanovnici dalmatinskih gradova u rimsko doba, poput onih u Istri, kupovali su vunu u planinskoj unutrašnjosti, a i sami su posjedovali stada o kojima su se brinuli njihovi robovi.⁵⁰ Gospodarstvo ilirskih plemena pretežno se temeljilo na uzgoju stoke, o čemu svjedoče već najranije vijesti grčkih, potom i rimskih pisaca, koji svi znaju za Ilire ponajprije kao odlične pastire. Pseudoskymnos svjedoči o ilirskom stočnom bogatstvu, a Polibije (32, 18) zapisuje da Delmati od podjarmljenih plemena uzimaju danak u stoci. Pa i samo njihovo ime, kao i ime njihove prijestolnice u vrijeme rimske provale, rječito govori. Strabon izrijeком veli da je nakon ilirsko-rimskog rata 156 pr. Kr. Delminium srušen i obnovljen u ravnici, na polju koje je hranilo stoku sitna zuba.⁵¹ Strabonova podjela delmatske zemlje dinarsku zonu opisuje zapravo kao funkcionalnu cjelinu kojom gospodari transhumantni pastir.⁵² *Delm* ili *Dalm* na staroilirskome znači pastir, stado, pa je otud *Delminium* mjesto paše, a *delmë* - *dalmë* i danas na albanskom znači - ovca.⁵³

Solane na obali i otocima te rudnici soli u unutrašnjosti - važni zato što su bili neophodni za potrebe njihove stoke - izazivahu neprijateljstva među plemenima.⁵⁴ Na mnogim su mjestima pronađena brončana zvonca,⁵⁵ i škare za striženje ovčje vune, u oblicima koji se gotovo nisu mijenjali do danas.⁵⁶ Vuna bijaše glavni materijal odjeće dalmatinskog gorštaka, što svjedoče mnogi nalazi utega tkalačkih stanova, preslice i igle.⁵⁷ Transportirala se i obrađivala u mnogobrojnim radionicama u gradovima na obali, iako danas znamo nešto samo o onima u Solinu i Splitu.

⁴⁸ Wild 1974, 53-54.

⁴⁹ Novak 1915 (1918), 5; Skok 1916; Magner 1973, 95-116; Zawadzki 1987, 223-30.

⁵⁰ Radauš Ribarić 1988: 13-24; Rostovtzeff 1929, 192; Matijašić 1998, 239-252, 356-361; Škegro 1999, 199-205, 268-269.

⁵¹ Gušić 1962, 19-65; Gušić 1964, 105-117; Frayn 1984, 112.

⁵² Strabo, *Geographica* VII, ed. Meineke, 1853, vol. II.

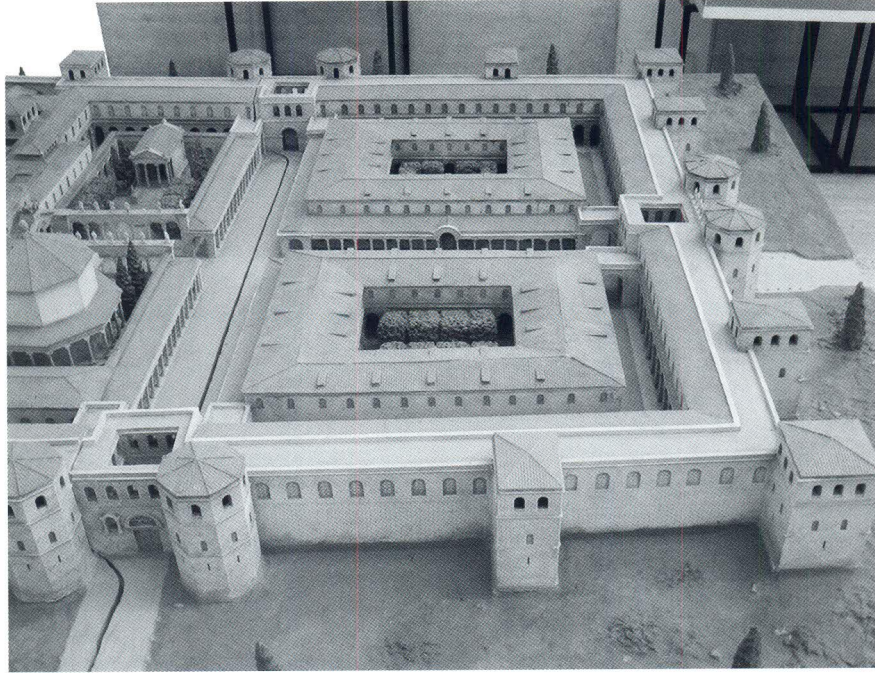
⁵³ Skok 1918, 128.

⁵⁴ Strabon, VII, 5, 11.

⁵⁵ Gušić 1962, 19-65; C. Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien: Wiss. Mit. aus Bosnien und der Hercegovina*, VI, Bd. 11, Wien 1909, 118.

⁵⁶ Gušić 1962, 19-65; C. Patsch, *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria I, Die Herzegowina einst und jetzt*, Wien 1922, 142.

⁵⁷ Gušić 1962, 19-65; V. Čurčić, "Die Gradina an der Ramaquele im Bezirke Prozor", *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien: Wiss. Mit. aus Bosnien und der Hercegovina*, Bd. VIII, Wien 1902, 57.

Model Dioklecijanove palače u pogledu prema blokovima u sjevernom dijelu građevine, po Hébrardovoj rekonstrukciji (1911)

Tragove organizirane tkalačke industrije rimske Dalmacije nalazimo u okolini Splita tijekom čitavog srednjeg vijeka u tkalačkoj radinosti, koja se sve donekadno razlikovala od one u ostalim krajevima. Tkalo se obično na horizontalnom stanu, a zanimljivo je da Wild smatra kako se horizontalni stan rijetko nalazio izvan specijaliziranih radionica, poput državnih *gynaecea*.⁵⁸ U splitskom zaleđu tkali su muški pastiri, u čemu je M. Gušić nazirala također odjeke organizirane i specijalizirane tkalačke djelatnosti iz rimskog doba.⁵⁹ Ne smijemo zaboraviti ni to da je Dalmacija značajno izravno utjecala na rimski odjevni inventar, pa će od ranocarskog vremena termin *dalmatica* označivati tuniku s rukavima (*tunica manicata*), koja se razlikovala od one bez rukava, dotad u uporabi.⁶⁰ *Dalmatica* se u Rimu držala znakom asketizma, virilnosti, autodiscipline dostojne rimskog morala. Vjerojatno su tu značajke Delmata metonimijom prenesene na njihovu karakterističnu odjeću.

⁵⁸ Čarolija niti, 1988, p. 18-19; Wild 1976, 167-177 (spec. 172).

⁵⁹ Čarolija niti, 1988, p. 23.

⁶⁰ Du Cange, III/4 s.v. *dalmatica*; J. Braun, *Die liturgische Gewandung*, Freiburg im Breisgau, 1907, 70; F. Boucher, *Histoire du costume*, Paris, 1965, 432, s.v. *dalmatica*; Schönauer 2001, 285-286, 306-307, 395-396.

Poznato je da je komercijalna proizvodnja vunene odjeće u Rimskom Carstvu ovisila o čitavom nizu ukrižanih procesa.⁶¹ Vuna ostrizena s ovčjih leđa prala se i bojala u runu. Od češljanja sirove vune (što čine profesionalni *lanarii* da razdvoje duge od kratkih niti), do pređenja, tkanja i valjanja, cjelina svih tih radnji morala je biti obuhvaćena integriranim radnim procesom. Splitska građevina mogla je biti svojevrstan relex spram šire planinske unutrašnjosti provincije Dalmacije. Naravno, teško je reći kako je sve to u pojedinostima funkcioniralo. Nedavno smo, naprimjer, dovršili arheološko istraživanje jednog lokaliteta nekoliko kilometara nad Salonom (Latice), koji je mogao biti regionalna postaja splitskog gineceja. Otkriven je skroman arhitektonski sklop s više od kilometar dugačkim zidom (sve do obližnje uzvisine) koji je mogao služiti kao zagon za stada ovaca od kojih su se sačuvala brojna zvonca i škare za strig. U velikoj cisterni moglo se prati runo koje je trebalo očistiti od masnoće i ostaloga. Nakon striženja, pranja, sušenja i češljanja, vuna se transportirala u teškim balama najvjerojatnije u *tabernae* duž obrambenih zidina "Palače".

Nijedan arheolog nije ustvrdio - osim sada u Kartagi - da je pronašao neki *gynaeceum* u bilo kojem od mjesta što ih spominje Notitia. To nas ne iznenađuje - veli Wild - jer mu nismo kazali što treba tražiti. S obzirom na sve ovdje izrečeno, možemo pretpostaviti da se u sjeveroistočnom bloku splitske građevine odvijao dobar dio opisanog tehnološkog procesa pripremanja tkanina, a da su se tkaoalice nalazile u sjeverozapadnom bloku.⁶² Postoji niz neatraktivnih arheoloških tragova karakterističnih za ginecej, koje konvencionalna arheologija, u splitskim poslijeratnim desetljećima, nije smatrala dostojnim inspekcije. Evidencije o arheološkim istraživanjima u sjevernom dijelu grada praktično nema, a ono što znamo u velikom je nerazmjeru spram južnog dijela i središta Palače! Gotovo je karakteristično što je propuštena velika prilika da se nešto više dozna o izvornom funkcioniranju sjeveroistočnog bloka kada se, pri obnovi sjedišta Muzeja grada u Papalićevoj palači, nije arheološki istražilo prizemlje. Zahvaljujući povremenom nad-

⁶¹ Wild 1974, 51-58; Frayn 1984, 142-161.

⁶² O dosadašnjim spoznajama o izgledu velikih zgrada u sjevernom dijelu Palače vidi npr.: J. i T. Marasović 1968, 14; Marasović 1982, 132, 134.

⁶³ Robert Adam je prvi i dosad jedini pokušao dati potpun opis Palače prema funkcijama koje su mogli imati pojedini njeni dijelovi, dakako, kako ih je on vidio u svom istraživanju i domišljanju. Na kraju svog opisa općeg plana (*A Description of the General Plan of Diocletian's Palace as restored, explaining the Manner of disposing the Apartments in the Houses of the Ancients*), zgradama u sjevernom dijelu posvećuje kratak pasus zaključujući: "Pretpostavljam da je jedna od građevina (k = sjeverozapadna) bila *gynaeceum*, ili prostor koji su stari Rimljani bili namijenili matronama i mladim ženama, a drugu (l = sjeveroistočna) nazivam *aulicorum aedes*, prostorijama za razne osobe prisutne na dvoru." Pritom se poziva na Farlatija (II: 397) koji piše: "Hic fuit Aulicis aedes, et domus Uxori; et matronis puellis que suus conclave, sive Gynaeceum". Carićin stan Adam je pak smjestio u istočni dio rezidencijalnog kvarta, nasuprot carevu. Jelić navodi Adamovo mišljenje ovako: "Adam, koji je u svojim narisima rekonstruirao cijelu palaču, drži, da s desne strane iste (gledajući od sjevera, J.B.) bijaše *gynaeceum*, t. j. odjel za ženske, koje tu tkahu i spravljahu odjeće za cara i njegov dvor, te bijahu pod osobnim nadzorom Diokleje, majke Dioklecijanove; dočim s lijeve strane misli da bijahu stanovi za častnike, činovnike i mnogobrojne slugu. Prof. Hauser kaže, da je cijela rekonstrukcija po Adamu 'djelo maštarije', ne poričući u ostalom, da je ovaj lijevi dio palače mogao biti određen

zoru kustosice Helge Zglav (1987-1988) doznajemo nešto o (za nas očekivanom) postojanju bunara, bazena i kanala, u prostorijama s jednostavnim bijelim mozaičkim oblogama. Da su ta dva bloka dominantan dio čitave građevine, lako je uočiti u Hébrardovoj rekonstrukciji Palače.⁶³ Usporedimo je samo s općim izgledom suvremene palače u Piazza Armerina ili s nekom drugom onodobnom carskom rezidencijom!

Moguća objekcija spram hipoteza koje ovdje razvijam vjerojatno bi se u prvom redu mogla odnositi na pitanje mirisa, nipošto aromatičnoga, što je teško vidjeti u neposrednoj blizini careve rezidencije i čitavog sklopa auličke arhitekture peristila i hramova. Ali, nije li se salonitanski *baffeum*, zasigurno oštrijih mirisa, nalazio par desetaka metara od monumentalnog episkopalnog kompleksa i od Porta Caesarea koja su obnovljena 330-ih godina na način reprezentativan, barem koliko su to bila i Zlatna vrata u Splitu? Podsjetimo se jednom dalekom usporedbom, da je Cosimo I. Medici sagradio koridor kojim je preko Arna povezo Palazzo Vecchio i Uffizi s Palazzo Pitti, najviše zato da neutralizira užasne mirise koža koje su se kiselile u soluciji konjskog urina neposredno uz Ponte Vecchio. Čekalo se 17. st. da se čitava ta djelatnost dislocira iz središta grada.⁶⁴ Općenito, ovo pitanje zrcali našu psihologiju determiniranu purističkim valovima urbanizma i konzervacije 19. i 20. st., u kojima su doslovce svi europski gradovi raščistili svoja središta, premjestivši svakojaku industrijsku i zanatsku proizvodnju iz svojih jezgri, dokinuvši im izgled medievalnog suuka. No, tekstilna proizvodnja u sjevernom dijelu splitske Palače mogla je biti podnošljiva i za naše nosnice, budući da se u bazenima mogla tretirati samo istrižena vuna, te da se veći dio čitava procesa mogao odvijati izvan zidina građevine, najvjerojatnije zapadno od nje, gdje ćemo naći i srednjovjekovnu "industrijsku zonu" naslonjenu na izdašne sumporne izvore. Zato neće biti slučajno ako na položaju današnjih sumpornih toplica u Marmontovoj ulici, stotinjak metara zapadno od Palače, nademo srednjovjekovnu crkvicu sv. Mavra *de Judaica*, kod mastionica na Judeki (kod "Rimskih vrata", na potoku koji je od Lovreta preko lokve na Baščunu tekao do mora linijom današnje Marmontove). Malo dalje nalazile su se kožarske radionice...

"Postojali su strašni nedostaci u sanitarnim uređajima rimskih gradova (...) koji su morali biti užasno smrdljiva, nehigijenska i opasna mjesta za življenje. (...)

za činovnike i za slugu." (Jelić 1894: 73) Zanimljivo je da Adam (odnosno Farlati prije njega) nije do ovakvog prijedloga došao preko navoda u Not. Dign. - za koji nije znao - nego držeći se striktno nomenklature i rasporeda dijelova antičkih kuća i vila u Vitruvija i Plinija.

Jelićev usputni dodatak o Dioklecijanovoj majci koja nadzire rad u Palači bit će zacijelo odjek splitske legende koju nam je prenio Toma Arhidakon (vidi bilj. 1). Čurčić uz Tomin navod veli da su dedikacije novih gradova koje su rimski carevi podizali u spomen svojih majki bile gotovo u modi oko 300. godine. Osim na Galerijevu Romulianu, podsjeća na Drepanum u Bitiniji, koji je Konstantin preimenovao 327. u Helenopolis u čast majke koja se tamo rodila. Spomenimo i palaču u okolici Baiae, glasovite kupališne zone, koja se po majci Aleksandra Severa zvala Mammea. Tema je uvijek privlačila. G.B. Alberti navodi da Aleksandar osim gradova koje je imenovao po sebi, gradi Bucephala u spomen svog konja; Seleuk Nikator - Aleksandrov general i poslije kralj Sirije - nadmašio je sve ostale sa tri Apamiae po svojoj ženi, pet Laodiociae po majci, devet Seleuciae po sebi, i deset Antiochiae po ocu!

⁶⁴ E. Borsook, *Florence*. London & New York 1991⁵, 173.

Jedna od stvari koja nas najviše iznenađuje u vezi fulonika u Ostiji i Pompejima (jednako kao i u Saloni, n. J. B.) jest činjenica što su smještene ne samo u središtu grada, nego i neposredno uz najbogatije privatne kuće i najistaknutije javne zgrade. U Pompejima su sve veće fulonike smještene na glavnim prometnim arterijama. Za logiku urbanističkog planiranja to je iznenađujući fenomen. Jesu li mirisi prihvaćeni, zanemareni ili tolerirani? Možda ih se držalo - uz sve crne jame i sveprisutne rijeke kanalizacije - za cijenu življenja u gradu.⁶⁵ Nešto znamo i o pripravnosti careva da podnose smrad iz vapnara i mljekara.⁶⁶ Činjenica je, međutim, da mirisi Jupiterova gineceja u Aspalathosu nisu inhibirali boravak Galle Placidije (koja se u Palaču privremeno sklonila sa svojim maloljetnim sinom kasnijim carem Valentinijanom III), kao ni malo poslije Marcelina, Glicerija i Julija Nepota. Bude li se razmišljalo o problemu mogućih mirisa u Splitu, trebat će uzeti u obzir i raspored dvorana u relativno uskom rezidencijalnom kvartu. Njegova tlocrtna osnova oblikovana je kao češalj: pristup dvoranama moguć je jedino preko "kriptoportika". One su međusobno odijeljene ventilacionim koridorima.

Hurst pretpostavlja da su se prostorni uvjeti razlikovali od gineceja do gineceja, te da se čitav tehnološki proces nije morao odvijati pod istim krovom, nego u raspršenim prostornim cjelinama (od kojih je dio mogao biti i u najmu).⁶⁷ *Gynaecium iovense* mogao bi biti poseban upravo zbog toga što se ne bi radilo o remodeliranju i proširenju već postojeće proizvodnje, o eksproprijiranju već postojećih manjih sklopova (kao što se to pretpostavlja u Kartagi), nego o užorno izgrađenoj tehnološkoj cjelini. Stoga je jedini od svih takvih ustanova mogao zaslužiti tako kitnjastu posvetu i ime.

Valja na kraju upozoriti na još jedan, gotovo zanemareni navod koji se tiče Palače, a zapravo je njen prvi opis, k tome izrečen iz najautoritativnijih usta. U *Oratio ad Sanctorum coetum* koji je izgovorio pred Uskrs u Antiohiji, u drugom tjednu travnja 325. godine, car Konstantin veli da je kolosalna masa Palače bila "prezreni stan" u koji se car Dioklecijan nakon abdikacije zatvorio: "Nakon pokolja u progonima, nakon što je sam sebe osudio, lišivši se moći, kao nekorisna čovjeka, priznavši štetu koju je učinio svojom nepromišljenošću, ostao je skriven u svome prezira dostojnome obitavalištu."⁶⁸ Ova iznenađujuća Konstantinova tvrdnja mogla bi biti baš aluzija na činjenicu da je Dioklecijan morao svoje zadnje godine provesti u građevini koja je - uz svu sumptuoznost svog središta i rezidencijalnog kvarta prema moru - zasigurno imala obilježje vojničke tvornice kojoj je oblik castruma zacijelo bio u svakom pogledu mnogo pogodniji nego ubavoj carskoj rezidenciji.

⁶⁵ "Odjeća je bila prožeta mirisom mokraće. Nastavljala je vonjati nakon intenzivnog i rigoroznog ispiranja i udaranja... tkanina obojena u grimiz zadržavala je oštar miris volaka, jednako kao i urina upotrebljenog u tangarskoj pripravi (...) Slično tomu, tkanina obojena žuto-crveno u boji dobivenoj iz šafrana, oglašavala je podrijetlo svoje boje ne samo izgledom nego i mirisom. Plinijev istrenirani nos (NH 9.127) raspoznaje *grave virus*, jaki otrov boje ekstrahirane iz volaka (*murex brandaris*)." Bradley 2002, 32, 36.

⁶⁶ (Cod. Theod. 14,6,1 ; 4,6,3; 14,6,4; 14,6,5.

⁶⁷ *Excavations at Carthage*. 1995, 94.

⁶⁸ *Oratio ad Sanctorum Coetum*, cap. 25. O atribuiranju, mjestu i datiranju govora: R. Lane Fox, 1986: 627-656 (za odnos Konstantina prema Dioklecijanu, spec. 652). Prema: Bajamonti 1975: 367, n. 332, F. Bulić navodi Zeillerovo pismo (na ceduljici zalijepljenoj

Pitanje je, dakako, je li (improviziranim) dolaskom Dioklecijana u Split rad gineceja (koji dotad vjerojatno nije ni započeo, jer građevina nije bila do kraja dovršena) suspendiran i nije li tek nakon careve smrti upućen u rad? Ako je car sebi zaista ovdje gradio zadnju rezidenciju, bilo bi vrlo neobično, znajući za racionalnost kojom je pristupao sličnim projektima, da je bio indiferentan spram daljnje sudbine te skupocjene građevine, odnosno da je u nju naknadno "ugravirana" funkcija gineceja - za što je trebalo prokopati odgovarajući kanalizacijski sustav, uvesti grane moćnog vodovoda. Dioklecijanova palača, po svemu sudeći, izmiče pojednostavnjenim čitanjima. Vjerujem da je ova studija u najmanju ruku objasnila kako je ta građevina mogla funkcionirati u mjesecima neposredno nakon careve smrti u prosincu 312. godine. Možda idemo predaleko na temelju jednog jedinog dokumentiranog spomena splitskog gineceja. Ali i bez njega bismo, razmatrajući strukturu i infrastrukturu sjevernog dijela Palače i geofizičke odlike prostora u kojemu je sagrađena, jednom došli do istog zaključka.⁶⁹

Poslije svega, možda treba podsjetiti na to da sam na drugome mjestu nedavno pokušao dokazati kako je gradnja splitske Palače započela tek u jesen ili zimu 298 (a ne kako se pretpostavljalo 293. godine), po dovršetku careve vojne kampanje u Egiptu 297/298. godine. Zaključivanje sam temeljio na analizi dominantnog dijela njene građe (stupovi, sfinge, itd.) egipatske provenijencije. Splitska Palača bi mogla biti, dakle, vršnjakinja Dioklecijanovih termi u Rimu. Novopredloženi datum utemeljenja Palače, "skraćujući" vrijeme rada na njenoj izgradnji, zacijelo bolje objašnjava razloge brojnih neskladnosti i nedovršenosti u detaljima i cjelini čitava sklopa. Ali, možda bi bilo moguće razviti još jednu hipotezu. Nisu li radovi mogli biti ubrzani i dijelom ostati nedovršeni zato što nitko nije očekivao Dioklecijanovu abdikaciju, ili je nije očekivao kada se dogodila?⁷⁰

Građevina se gotovo savršeno uklapa u dug niz tetrarhijskih javnih radova. Palača u Splitu s carevom rezidencijom u južnoj četvrti, s hramovima i carevim mauzolejem u središtu, bijaše uistinu *sacrum palatium*, no s utilitarnim predikatom koji nipošto nije u kontradikciji s programom javnog djelovanja tetrarha. Treba upozoriti na to da su *cardo* i *decumanus* (široki čak 12 metara), s vlastitim lastrikatom i portikatom, koncipirani kao autonomni arhitektonski motivi gotovo neovisni od blokova koje skrivaju, a u kojima se, pod vojnom paskom, mogla bojiti vojnička vunena odjeća.

na Bajamontijev rkp.), u kojemu se veli da se to "prezira dostojno obitavalište" ne odnosi na Dioklecijanovu palaču, nego na "skromni Aspalathos - skroman u usporedbama s ostalim rimskim metropolama".

⁶⁹ Dodajmo i to da do 1. svibnja 305. ni jedan dokument ne svjedoči o Dioklecijanovoj posjeti ili prolasku kroz Salonu ili Split, makar je kao car često boravio u balkanskim i podunavskim provincijama (285, 288, 290, 291, 293, 294, 303, 304; Barnes 1982, 49-56). Isto vrijedi i za Galerija i Licinija.

⁷⁰ Belamarić 2003: 173-175; za problem Dioklecijanove abdikacije vidi: Kolb 1987, pogl. 7; Kuhoff 2001, 297-326, ali također: G. S. R. Thomas, "L'Abdication de Dioclétien", Byzantion XLIII (1973), Bruxelles 1974, 229-247; Jean Rougé, "L'Abdication de Dioclétien et la proclamation des césars: degré de fiabilité du récit de Lactance", *Actes de la table ronde autour de l'oeuvre d'André Chastagnol* (Paris 1989), ur. M. Christol et al., Rome 1992, 77-89; Christopher S. Mackay, "Lactantius and the Succession to Diocletian", *Classical Philology* 94 (1999), 198-209.

Treba, na kraju, podsjetiti na iznenađujuću pragmatičnost i svu socijalnu

usredotocenost ilirskih careva koji su praktično željeli obnoviti republikansku vigo-
roznost Imperija. Probus u Egiptu radi na značajnom poboljšanju navigacije
Nilom. Hramovi, mostovi, portici, palače, sve se diže rukama vojske koji su sada i
arhitekti, inženjeri... Da spriječi opasno plandovanje vojske, prekrio je vinogradi-
ma bregove Galije i Panonije koristeći se vojničkim maškinom.⁷¹ Uz Monte Almo
blizu Sirmiuma, gdje je rođen, trebalo je isušiti močvare. Ponašanje Probusovo
spram poraženih barbara Dioklecijan je još dosljednije provodio: distribuirao ih po
depopuliranim predjelima u Galiji "postizujući da u provincijama zadivljeno proma-
traju kako donedavni divljaci, uvedeni u srce Carstva, obrađuju njihove zemlje i
čuvaju njihova stada". Galerije se također posvetio javnim radovima, pa je poduzeo
operaciju dostojnu monarha, veli Gibbon, kanalizirajući višak vode iz jezera Pelso
(Balaton) prema Dunavu, na granici prema Noricumu, iskrčivši velike šume uoko-
lo, predavši čitavo presušeno područje između Drave i Dunava agrikulturi svojih
panonskih podanika imenujući ga po ženi - Valeria.⁷² Sve to 296. godine, nakon
uspješnog dovršetka ratova na dunavskom limesu, laskajući Dioklecijanu.⁷³

Većina građevina koje je Dioklecijan podizao imala je zapravo utilitarnu
namjenu, poput kovnica i tvornica koje spominje Laktancije, ili graničarskih utvr-
da, cesta i mostova. A deseci sačuvanih natpisa govore o posvetama novih i resta-
uriranih hramova, akvedukata, nimfeja i javnih građevina - "vetustatu conlapsum",
ili "longe incuria neglectum" - oronulih od starosti i duge zapuštenosti.⁷⁴ Novim
sistemom opozreivanja Rimsko Carstvo je prvi i zadnji put imalo budžet u moder-
nom smislu riječi!

Po Laktancijevu pisanju Dioklecijan je posjedovao *infinitam cupiditatem
aedificandi*, neizmjernu strast za građenjem; a Malalas veli da je bio *aedificandi
studiosissimus* - posve predan građenju. Danas smo uglavnom skloni uz te navode
nabrajati carske palače, a zaboravljamo čitav okvir zamašnih javnih radova koji su
poduzeti za prve tetrahije. Dvadeset godina odmora od građanskih ratova i bar-
barskih invazija, postupno suzbijanje lokalnih nemira donijelo je obnovu pro-
speriteta gradovima duž Carstva; otud veći broj javnih dedikacija, revival sve-
ukupne graditeljske djelatnosti.

Tetrahijski New Deal - a Dioklecijan bijaše Roosevelt antičkog doba, kako
duhovito veli N. Cambi - obično se shvaća formalistički, kao niz legislativnih, poli-
tičkih pokušaja da se zaustavi inflacija, i slično, a ispušteni su iz vida zahvati poput
Galerijeva oko Balatona ili ovog splitskog. Nije čudno što će za Rostovtzeffa, pio-
nira socijalnih studija o rimskoj povijesti, Dioklecijanove reforme i način vladanja
biti poluge kojima bi se mogla tući ruska revolucija!⁷⁵ Svi ti pothvati izvedeni su,

⁷¹ Historia Augusta, Vita Probi 21, 2-3; Eutropius, Breviarum 9, 17, 2.

⁷² Aurelius Victor, 4, 9-10.

⁷³ Najveću rimsku branu na Bliskom istoku podigao je 284. g. Dioklecijan na Orontesu u
Siriji, u Homsu, koja još u služi! (Ne Homs kraj Leptis Magna.) Tako stvoren reservoir,
jezero Homs, izvorno je imao kapacitet od 90 milijuna m³ uglavnom za potrebe irigacije
i, možda, za gradsku uporabu. (Trevor Hodge 1992, 411, bilj. 59).

⁷⁴ Ward-Perkins 1984, 12, bilj. 12. "Cost of these public works must have been enormous,
and the labor requirements presume a degree of regimentation of society to an extent
hardly imaginable. Lactantius's criticism of the Tetrarchy's building schemes as 'mania'
was justified." (Frend 1984, 453-4: bilj. 96, 97.) Vidi također: van Sickle 1930, 173-79.

⁷⁵ Finley 1968.

recimo parafrazirajući Gibbona, zdravljem, radom i bogatstvom od onoga što je ostalo od genija poslušnih milijuna! Gradnja splitske Palače, koja dakle nije nikakav carski Xanadu kakvim se često zamišlja, opravdavala je investiciju. Više od toga: njeno postojanje omogućilo je da se antika u Dalmaciji i nakon katastrofe u 7. stoljeću, ne ugasi naprasnom smrću, nego se tijekom dugih stoljeća pretopi u novo doba, ostajući do danas lekcijom i mjerom za svaki kreativni arhitektonski zahvat u tkivu grada koji se organski razvijao unutar precizne, gotovo suhe geometričnosti Dioklecijanove palače-tvornice.

GYNAECEUM IOVENSE DALMATIAE - ASPALATHO*

Joško Belamarić

In scholarly literature, the term “city” was first mentioned by Lj. Karaman, talking of the beginnings of medieval Split in Diocletian’s Palace, and then by André Grabar in his *Martyrium* (1: 232-233).² Noël Duval, in a series of studies he wrote, asks whether Diocletian’s residence should be classified as *palatium*, *villa*, *castrum*, urban settlement or some special type of architecture, considering that in comparison with genuine imperial palaces like those in Constantinople, Antioch, Philippopolis and Ravenna, it was wanting a number of “attributes”: proposed the term “château”.³⁻⁵ The term was thoroughly investigated by Slobodan Čurčić, discussing late antique palatine architecture, showing convincingly that the urban character of these residences was undoubted (of Antioch, Nicomedia, Salona, Constantinople, Split) - although the miniature municipal quarters in them had an only slightly more than symbolic significance.⁶

Diocletian’s building in Split really does not have the external look of a Roman imperial villa. In Split, in particular with respect to the two architectural masses in the northern part of the building, we note, its innate anti-landscape character, both the internal and the external disposition of the architectural elements, which is almost inorganically formalised. Not even in the narrow residential area, within which the halls are interconnected only via the “cryptoportico” having no direct contacts with the surrounding landscape, we do not find any of the characteristics that in the nature of things we would expect in a residence in which, it was always considered, the emperor intended to while away his final years.

The Split edifice is really primarily an example of fortification. But here too we can be surprised. The sentry patrol corridor should be on the top of the walls and should be protected with a parapet, while here it is on the first floor, perforated with hardly defensible apertures (3 x 2 m). The building was clearly primarily motivated by the desire to impress the surroundings, with its emphatic delineation of military presence and power. The Golden and Silver Gates and the great apertures of the sentry corridor on the three sides of the walls onto the mainland must have been walled up before the Byzantine-Gothic wars of the 530s.⁷

* The article was published in English, in: *Das Imperium zwischen Zentralisierung und Regionalisierung: Pälaste - Regionen - Völker* (ed. A. Demand, A. Goltz und H. Schlange-Schöninghen), Berlin - New York 2004: 141-162.

But it would seem that we can understand its form - so very particular that it evades the usual, in some sense fossilised, terminology - only through some new reading of the original meaning and purpose of the building itself. In author's opinion, this is proffered by a very simple question. The aqueduct that brought water into the palace from the source of the river Jadro was, in the design and execution of the imperial architects, undoubtedly related to the construction of his final dwelling place. Although it is a rare specimen of a Roman monument of this kind that is still being used today (reconstructed in 1878), in the literature and in research it has been almost entirely neglected, and has certainly never been interpreted in the original context. The aqueduct provided 1500 l/sec. (129.600 m³ a day), which in terms of our standards would be enough for a population of 173,000.^{8, 9}

The sheer amount of water inevitably leads to the question of what it was meant for, because it far exceeded the needs of the relatively modest bath complexes in the Palace. The answer might be hidden in an almost neglected item of information from *Notitia Dignitatum* OC XI 48 (ed. O. Seeck, 150) where there is a mention of the *Procurator genaecii Iovensis Dalmatiae - Aspalato* – warden of the imperial weaving shop for the production of woollen clothing for the army that worked in Split, under the title of Jupiter.

So far it has always been thought, on the rare occasions when this fact has been mentioned at all (and then only by-the-bye) that this gynaecium was only after Diocletian's death "inscribed" into the Palace, which was for the whole of the 5th century a kind of *pensiopolis* of dethroned emperors or pretenders to the throne. It has been considered that the northern part of the Palace was reserved for the Imperial Guard, for stables and the like.^{10, 11}

Notitia Dignitatum, a long list of all the senior offices in the Empire, civilian and military, is certainly of a composite character. The basic text was created probably in about 408 (*in partibus Occidentis* changes were recorded up to 420), but it conceals a lot of information about the periods before the revision of the basic copy, mirroring the order that Diocletian had brought into the state, which certainly relates to the Split *gynaecium*, which alone of the 14 such complexes located in the most important cities of the empire bears the characteristic predicate *Iovense*: it must in itself constitute a *terminus post quem non* to do with the origin of the factory of military uniforms of wool in the building in Split.^{12, 13, 15}

Although the *gynaecia* were never mentioned in the context of Diocletian's reforms, it is generally accepted that they were created at the time of the first Tetrarchy. The concentration of the labour force, the range of specialised jobs, the degree of organisation and their connection with urban centres makes them, in the judgement of historians, the closest to the modern industrial factory. State factories (*fabricae*) were set up in the late Empire to eliminate or at least to alleviate the difficulties concerning the supply of the state and the army with certain products. It was necessary to clothe the approximately half a million soldiers that Diocletian's army reforms had raised, as well as no small number of clerks. Archaeology, however, has never made any direct contribution to the understanding of their internal organisation, except in the case of the otherwise well documented *gynaecium* in Carthage, which lay in the heart of the city, on the edge of the celebrated Circular Harbour.^{16, 17}

The state operated, through the *comes sacrarum largitionum*, a number of weaving mills, both for woolen and linen fabrics, and dyeworks¹⁸ The Split *gynaeceum* should have probably been in some kind of complementary relationship with the *gynaeceum* moved to Salona, perhaps for security reasons, from Bassiana (Donji Petrovci, *Pannonia Inferior*) also noted by Notitia Dignitatum, XI, 46 (*Procurator gynaeccii Bassanensis Pannoniae Secundae translati Salonis*). In Salona, thus, there was a large cloth dyeworks (In Not. dign. the *Procurator bafii Salonitani Dalmatiae* was also mentioned) and weaving mill. At Five Bridges in Salona artisan workshops were actually found, probably a dyer's workshop, and fulling mills for cloth and the dyeing of cloth. Also to be seen is the reservoir from which the water to drive the mills ran, and a building for the habitation of the workers.¹⁹ In one inscription in Salona, a *magister conuilarius* is mentioned (CIL III 2115 + 8572), clearly the head of the state workshops in which purple was extracted from shellfish, perhaps for the *gynaeceum* in Aspalathos.²² Another inscription found in Salona mentions a certain Hilarus, who was the *purpurarius*, dyer of red garments or, perhaps, *negotiator artis purpurae*.²³

That the Salona *baffeum* and the Split *gynaeceum* were mentioned only in the Notitia Dignitatum, says that their production was a strictly channelled state monopoly, and that the products from them did not make their way to the general market as other goods did. The army was supplied directly, without the agency of merchants. Although not all the technological details of the *gynaeceum*, the *fulonica* and the *baffeum* have been revealed, we can conjure up in the northern half of the Palace an image of the whole system of pools in which the fabrics were washed, softened and finished by being trampled on with bare feet in a solution of potash, fuller's earth, human and animal urine. Here then there was a very large demand for water.²⁸ Garments were rubbed with chalk, and fumigated with sulphur. It is particularly important to remember that the technology included, among other things, sulphur treatment (*sulfure sulfire*), for which there were the many springs of sulphurous water alongside the Palace itself, which were used for the washing and bleaching of cloth right up to the first half of the 20th century, by St Francis church on the Shore.²⁹

The problem of copious rinsing was solved by the extraordinarily handled sewage system that existed only along the the *cardo* and *decumanus* and the perimeter streets of the northern part of the Palace, in which the mentioned plant was located. Among other things, the extreme western part of the sewer under the *decumanus*, at the exit from the Palace, has been explored. It passed under the western gate (Porta ferrea), and moved in a gentle arc towards the south-west, finishing some forty metres further in a stone portal (below the kitchen of today's Hotel Central). Thence in an open channel all this water flowed into the bay of the sea, in the immediate vicinity of the grandest corner of the Palace.³⁰ The monumental cross-section of this sewage system corresponds perfectly to the cross-section of the aqueduct. We should underscore the fact that the sewage system was located only along the streets of the northern part of the Palace, while we might expect it to be primarily in the residential southern part, which also shows that it was constructed for the purpose of the production inside the *gynaeceum*.

Unfortunately, there are practically no archaeological records of the small finds from investigations of the northern part of the Split building. But, during excavations of the crossing place of the *cardo* and *decumanus* (in order to estab-

lish the original level of the street and the Peristyle) M. Suić in 1974 did observe, "a very thick layer of fine sediment of a markedly red colour of non-organic origin", which had been deposited in the *cloaca*, and which had retained its intensity for centuries. This must prove the existence of a *fullonica*, which must have been located within the *gynaecium*.^{31, 32, 55, 56}

Gynaeciarii, like other craftsmen, were associated into corporations or *collegia*, but were not able to leave their work, being *nexu sanguinis ad divinas largitiones pertinentes*, which makes the construction of the northern part of the Palace, in which they lived alongside their workshops even more logical.³⁶⁻⁴⁰ Their patron saint in 5th c. might have been, as I have already speculated, St Martin - patron of soldiers and weavers - to whom the little church in the sentries' walk over the Golden Gate, walled-in very early on, was dedicated.⁴¹ All this also suggests that Christianity was alive in the Palace from day one. Along with the bishop and the praetorians, the weavers were probably that industrial revolutionary guard of the time. It is not at all surprising that a martyr like St. Anastasius - a *fullo*, the co-patron of Split, should have come precisely from the milieu of the fullers, probably working in the *baffeum* in Salona.

In Split, Diocletian's *gynaecium* was probably reliant upon a manufacture that already existed, one linked with the sulphurous water and perhaps on the broom, *genista acanthoclada*, from which a colouring agent for dyeing the cloth was obtained, and according to which, it is believed, Aspalathos actually obtained its name.⁴³ There was raw material in Dalmatia within reach. Immediately following the Second World War there were about one million sheep in the central hinterland of the Adriatic coast. *Delm* or *Dalm* in Old Illyrian means shepherd, herder, flock, and hence *Delminium* means the place of pasture, and *delmë* - *dalmë* still today in Albanian means sheep.⁴⁴⁻⁴⁹ Evidence of the organised weaving industry in Roman Dalmatia can be seen in the form of the weaving industry around Split, which all the way through the Middle Ages and until quite recently was different from that in the other regions.⁵¹

The *Gynaecium iovense* might have been special precisely in the fact that this was not a remodelled and expanded production area already in existence, the expropriation of some extant minor complexes (as is assumed to have happened in Carthage), but a green field project, an exemplarily constructed industrial unit. And for this reason, of all such establishments, it was the only one to have such a flowery dedication and name.

At the end one should also draw attention to an almost neglected reference concerning the palace, that is, the first description of it, uttered by the most authoritative mouth of all. In the *Oratio ad Sanctorum coetum* which he delivered in Antioch in 325, Emperor Constantine said that the colossal pile of the palace was a "loathed dwelling" in which the Emperor Diocletian shut himself up after this abdication: "After the massacre in the persecutions, after he had condemned himself by depriving himself of power, as a man of no utility, acknowledging the damage he had done with his imprudence, he remained hidden in his really contemptible dwelling place".⁶¹ This surprising statement of Constantine might be an allusion to the fact that Diocletian had to spend his last days in a building that - in spite of all the sumptuousness of its centre and the residential quarters looking onto the sea - must also have had the features of a military factory, to which the form of the *castrum* must have been in all respects much more suitable than to a

charming imperial residence. The whole of the building fits perfectly in with the long series of tetrarchic public works. It is important to stress the autonomy of the *cardo* and the *decumanus* (12 metres broad) with their own *lastricatus* and their own *porticatus*, independent of the blocks that they hid. I would even say that the form of the *castrum* is more logical for a *gynaeceum* than it is for a palace.

What should be actually highlighted is the surprising pragmatism, as well as the great social focus of the Illyrian emperors, who really did want to renew the “fervent patriotism and iron duty in the evil days” (Syme). Probus in Egypt worked on an important improvement of the navigation of the Nile; temples, bridges, porticoes, palaces, all were put up by the army. Galerius himself was a devotee of public works, and undertook an operation worth of a monarch, says Gibbon, diverting the excess of water from Lake Pelso (Balaton) to the Danube, at the border with Noricum. He had the endless woods all around cleared, and gave the whole reclaimed area between the Drava and the Danube to his Panonian subjects to be cultivated, naming it Valeria after his wife.^{65, 66}

Most of the buildings that Diocletian put up were of a utilitarian purpose, such as mints and the factories that Lactantius mentions, or border forts, roads and bridges. Dozens of extant inscriptions tell us of the dedications of new and restored temples, aqueducts, nymphaea and public buildings - “*vetustatu conlapsum*” or “*longe incuria neglectum*” - dilapidated from age and long neglect.⁶⁷ According to Lactantius’s writing, Diocletian had an *infinitam cupiditatem aedificandi*, an infinite desire to build.⁶⁸ Today we are apt to count mostly the imperial palaces in connection with this statement, and to forget the whole framework of comprehensive public works that were undertaken during the first tetrarchy. Twenty years of relaxation from civil wars and barbarian invasions, and the gradual suppression of local unrest, led to the renovation of the prosperity in cities all round the Empire, hence the major number of public dedications, the revival of overall construction activity.

The Tetrarchan New Deal - with Diocletian as the Roosevelt of the ancient world - is often understood in a formalist way, as a series of legislative and political attempts to halt inflation, overlooking exploits like Galerius’s round Balaton, or this one in Split. The construction of the Split Palace, then, no kind of Imperial Xanadu, as it is often held to be, justified its investment. More than that: its existence enabled antiquity in Dalmatia, even after the 7th century catastrophe, not to be extinguished with a sudden death, but over long centuries to be merged into the modern age, remaining until this day a lesson in and criterion for every creative architectural operation into the tissue of the city, which developed organically within the precise, almost dry geometry of the Emperor’s *palace-cum-factory*.

LITERATURA

- Adam, Robert, Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia, London 1764.
- Ad basilicas pictas (eds. Oreb, Franko / Rismondo, Tajma / Topić, Mira), Split 1999.
- Alföldy, Géza, The Social History of Rome (pr. D. Braun i F. Pollock), London/Sidney 1985 (1st germ. ed. 1975)
- Antička Salona, (ed. Cambi, Nenad), Split 1991.
- Bajamonti, Julije, Zapisi o gradu Splitu (prev. Kečkemet, Duško), Split 1975.
- Barnes, Timothy D., Early Christianity and the Roman Empire, London 1984.
- Barnes, Timothy D., New Empire of Diocletian and Constantine, Cambridge, Mass. 1982
- Belamarić, Joško, Gospe od Zvonika u Splitu, Zagreb 1991.
- Belamarić, Joško, Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu, Split 2001.
- Belamarić, Joško, "The First centuries of Christianity in Diocletian's Palace in Split", Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, III. Città del Vaticano-Split 1998, 55-68.
- Belamarić, Joško, "The date of foundation and original function of Diocletian's Palace at Split", Hortus artium medievalium 9 ((2003), 173-185.
- Breadley, Mark, "It all comes out in the wash: Looking harder at the Roman fullonica", Journal of Roman Archaeology 15 (2002), 21-44.
- Bulić, Frane, "Materiale e provenienza della pietra, delle colonne, nonché delle sfingi del Palazzo di Diocleziano a Spalato e delle colonne ecc. delle basiliche cristiane a Salona", Bullettino di archeologia e storia dalmata XXXI (1908), 86-127.
- Bulić, Frane, "Escavi ad Est della Porta Caesarea a Salona nei cosiddetti Cinque Ponti (Pet Mostova)", Bullettino di archeologia e storia dalmata XXXVII (1914), 68-79.
- Bulić, Frane, "Escavi ad Est della Porta Caesarea a Salona, presso i cosiddetti Cinque Ponti (Pet Mostova) negli anni 1916 e 1917", Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLV (1922), 3-13.
- Bulić, Frane, "Higijenski uredaj u Palači cara Dioklecijana u Splitu", Liječnički vjesnik 4 (1934), 1-3.
- Bulić, Frane, Po ruševinama stare Salone, Split 1986.
- Bulić, Frane / Karaman, Ljubo, Palača cara Dioklecijana u Splitu, Zagreb 1927.
- Cagnat, R., "Gynaecium" in: Daremberg, Charles / Saglio, Edmondo (eds), Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines, Vol. II, 2, Paris 1706-13.
- Cambi, Nenad, Antika, Zagreb 2002.
- Cambi, Nenad, Dioklecijanova i Konstantinova "politika" odabira imena, Rad HAZU, knj. 485 (2002), 31-55.
- Cameron, Averil, The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600, London and New York 1993.

- Cons, Henri, *La Province Romaine de Dalmatie*, Paris 1882.
- Corcoran, Simon J. J., *The Empire of the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government, AD 284-324*, Oxford 1996.
- Couyat, Jules, "Osservazioni sulla origine delle roccie adoperate nei monumenti dalmati di Spalato e Salona", *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXXII (1909), 91-95. (originally in: *Bulletin de l' Institut français du Caire* a. 1909)
- Čarolija niti. Vještina narodnog tkanja u Jugoslaviji (The Wonder of Weaving. Folk-weaving Skills in Yugoslavia). (kat. izložbe, ed. Radauš Ribarić, Jelka), Zagreb 1988.
- Čurčić, Slobodan, "Late-antique palaces: the meaning of urban context", *Ars orientalis* XXIII (1993), 67-90.
- DeLaine, Janet, *The Baths of Caracalla: A study in the design, construction, and economics of large-scale building projects in imperial Rome*. Portsmouth, RI: *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series No. 25, 1997
- Delmaire, Roland, *Largeses sacrées et Res privata. L'Aerarium impérial et son administration du IVe au VIe siècle*. Rome 1989.
- Demandt, Alexander, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian (284-565 n.Chr.)*, München 1989.
- De Robertis, Francesco M., *Lavoro e lavoratori nel mondo romano*, Bari 1963.
- Dioklecijanov akvedukt (ed. Belamarić, Joško), Split 1999.
- Duval, Noël, Le "palais" de Dioclétien à Spalato à la lumière des récentes découvertes, *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France* 1961, 76-117.
- Duval, Noël, "La place de Split dans l'architecture aulique du Bas-empire", *Urbs*, 4 (Split 1961/62), 67-95.
- Duval, Noël, "Split 5 et 6", *Journal of Roman Archeology* 4 (1991), 378-384.
- Duval, Noël, "Hommage à Ejnar et Ingrid Dyggve. La Théorie du palais du Bas-Empire et les fouilles de Thessalonique", *Antiquité tardive* 11 (2003), 273-300.
- Excavations at Carthage: the British Mission Vol II/1: *The Circular Harbour, North Side - the Site and Finds Other Than Pottery* (ed. Hurst, H.R.), Oxford University Press 1995.
- Finley, M. I. 'The Emperor Diocletian', in: *Aspects of antiquity: discoveries and controversies* (New York, 1968).
- Forbes, R.J., *Studies in Ancient Technology*, vol. 1, Leiden 1955.
- Forbes, R.J., *Studies in Ancient Technology*, IV, Leiden 1956.
- Frayn, Joan M., *Sheep-rearing and the Wool Trade in Italy during the Roman Period*, Liverpool 1984.
- Frend, W. H. C., *The Rise of Christianity*, London 1984.
- Gabričević, Branko, "Novija istraživanja o antičkoj kanalizaciji u Dioklecijanovoj palači u Splitu", *Acta Historiae medicinae et pharmaciae veterum* III/1-2 (Beograd 1963), 45-49.
- Gerber, W., *Forschungen in Salona*, I, Wien 1917.
- Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 1 (ed. Womersley, D.), London 1994.

Gušić, Branko, "Naše Primorje (Historijsko-geografska studija)", Pomorski zbornik, Zagreb 1962, 19-65.

Gušić, Branko, "Opća geografska problematika Primorja", Geografski zbornik VII. kongresa SFRJ, Zagreb 1964, 105-117.

Hébrard, Ernst / Zeiller, Jacques, Palais de Dioclétien, Paris 1912.

Hodge, Trevor A., Roman Aqueducts & Water Supply, Duckworth - London 1992.

Jelić, Luka, Crtice o najstarijoj povijesti Splita, Vjesnik hrvatskog arh. društva, N. s., god. II, Zagreb 1897.

Jelić, Luka, / Bulić, Frane / Rutar, Simon, Vodja po Spljetu i Solinu, Zadar 1894.

Jones, A.H.M., "Slavery in the Ancient World", The Economic History Review, 2nd ser., 9 (1956), 185-199. (In: Slavery in Classical Antiquity. Views and Controversies, ed. by Finlay, M. I., Cambridge & New York 1960)

Jones, A.H.M., The Later Roman Empire 284-602. A Social Economic and Administrative Survey. Vol. I & II, Oxford 1964.

Jones, A.H.M., The Cities of the Eastern Roman Provinces, Oxford 1971.

Jones, A.H.M., "The Cloth Industry under the Roman Empire" in ID. (ed. by Brunt, P. A.), The Roman Economy, Oxford 1974, 356, 358-60; reprinted from Economic History Review, XIII (1960), 183-92.

Jongmann, Willem, The Economy and Society of Pompeii, Amsterdam 1988.

Karaman, Ljubo, "O počecima srednjovjekovnog Splita do godine 800.", Serta Hoffileriana, Zagreb 1940.

Kečkemet, Duško, Vicko Andrić arhitekt i konzervator, 1793-1866, Split 1993.

Kolb, Frank, Diocletian und die Erste Tetrarchie: Improvisation oder Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft?, Berlin & New York 1987.

Kuhoff, Wolfgang, Diokletian und die Epoche der Tetrarchie, Frankfurt - Berlin - Bern - Bruxelles - New York - Oxford - Wien, 2001.

Lane Fox, Robin, Pagan and Christians, London 1986.

Magner, T. F., "Asphalatos, Spalatum, Split," in Classics and the Classical Tradition (ed. Borza, E. N. / Carruba, R. W.), University Park, 1973, p. 95-116.

Mango, Cyril, Byzantium: The Empire of New Rome, London, 1980.

Marasović, Jerko, "Research in Diocletian's Palace after 1974," Diocletian's Palace: American-Yugoslav Joint Excavations V, Dubuque 1989.

Marasović, Jerko / Marasović, Tomislav, Dioklecijanova palača, Zagreb 1968.

Marasović, Jerko / Marasović, Tomislav, "Le Ricerche nel Palazzo di Diocleziano a Split (1964-1994)", Antiquité Tardive 1994.

Marasović, Tomislav, "Zapadne i istočne terme Dioklecijanove palače u Splitu", Materijali XII (IX. kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972), ed. Batović, Šime, Zadar 1976, 225-229.

Marasović, Tomislav, Dioklecijanova palača, Beograd 1982.

Matijašić, Robert, Gospodarstvo antičke Istre, Pula 1998.

Mayer, Antun, "Studije iz toponomastike rimske provincije Dalmacije", Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. L (Split 1928), p. 85-126.

- McNally, Sheilla / Marasović, Jerko / Marasović, Tomislav, Dioklecijanova palača. Izvještaj o Jugoslavensko-američkom projektu istraživanja, II. dio (1968-1971, 1972-1977), Split 1977.
- McNally, Sheilla, "The Freeze of the Mausoleum at Split", Studies Presented to George M. A. Hanfmann, Mainz 1971.
- McNally, Sheilla, The Architectural Ornament of Diocletian's Palace at Split, BAR International Series 639, Oxford 1996.
- Millar, Fergus G. B., "Condemnation to Hard Labour in the Roman Empire, from Julio-Claudians to Constantine", Papers of the British School at Rome, NS 39 (1984), 124-47.
- Niemann, Georg, Der Palast Diokletians in Spalato, Wien 1910.
- Novak, Grga, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, Supl. Bull. Dalm. XXXVIII, 1915 (Zagreb 1918).
- Novak, Grga, "Nekoja pitanja iz istorije srednjovjekovnog Splita", Starohrvatska prosvjeta N. S. II, Zagreb 1928.
- Novak, Grga, "Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji", Historijski zbornik I, 1948, 129-152.
- Novak, Grga, Povijest Splita, I, Split 1978.
- Persson, Axel Waldemar, Staat und Manufaktur im römischen Reiche, Lund, 1923.
- Reinhold, Meyer, History of Purple as a Status Symbol in Antiquity, Bruxelles 1970.
- Radauš Ribarić, Jelka, Klinasto ruho. Nastajanje i postojanje na primjeru Istre. Katalog izložbe, Zagreb XI. 2002-II. 2003.
- Rostovtzeff, Michael, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, I, Leipzig 1929.
- Rostovtzeff, Michael, Social and Economic History of the Hellenistic World, Oxford, 1941.
- Schönauer, Srđana, Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku sv. 93 (2001), 223-515.
- Selem, Petar, Izidin trag, Split 1997.
- Seston, William, Dioclétien et la Tétrarchie, Paris 1946.
- Skok, Petar, Ime grada Splita, Split 1916.
- Skok, Petar, "Studije iz ilirske toponomastike", Glasnik zem. muz. u BiH, sv. XXIX, Sarajevo 1918.
- Suić, Mate, "Cissa Pullaria - Baphium Cissense - Episcopus Cessensis", Arheološki radovi i rasprave JAZU 10 (1987), 185-216 (sada u: Suić, Mate, Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske, Zadar 1996, 689-720).
- Škegro, Ante, Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije, Zagreb 1999.
- Škegro, Ante, "Bergbau der römischen Provinz Dalmatien". Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka u umjetnosti Bosne i Hercegovine XXXI / 29 (2000), 53-176
- Toma Arhidakon, Historia Salonitana, (ed. Perić, Olga), Split 2003.
- Ward-Perkins, John Bryan, "Dalmatia and the marble trade", Disputationes salonitanae 1 (1970): p. 38-44.
- Ward-Perkins, John Bryan, From Classical Antiquity to the Middle Ages. Urban Public Building in Northern and Central Italy A.D. 300-850. Oxford, 1984.

Wilkes, John J., *Dalmatia*, London 1969.

Wilkes, John J., *Diocletian's palace, Split*, Sanders memorial Lecture (Sheffield, 1986).

Wild, J. P., "The Gynaecium at Venta and its Context", *Latomus*, T. XXVI, fasc. 3 (1967), 648-76.

Wild, J. P., "The Gynaecia" in: *Aspects of the Notitia Dignitatum*. (eds. Goodburn R. / Bartholomew P.). Papers presented to the conference in Oxford, December 13-15, 1974 (*Brit. Arch. Repts., Int. Ser.*, 15), 1976.

Wild, J. P., "Textiles" in: Strong, Donald / Brown, David, *Roman Crafts*, London 1976, 167-177.

Williams, Stephen, *Diocletian and the Roman Recovery* (New York, 1985)

Wilson, L.M. , *The Clothing of the Ancient Romans*, Baltimore 1938.

Zawadzki, Tadeusz, "La résidence de Dioclétien à Spalatum. Sa dénomination dans l'Antiquité," *Museum Helveticum*, 44, fasc. 3 (1987), 223-30.

Zeiller, Jacques, *Le palais de Dioclétien à Spalato* (Paris 1912).